

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav hospodářských a sociálních dějin

Diplomová práce
Bc. Beáta Hrenyová

**Navrátilci do Československa v letech
1968 – 1989**
(Returnees to Czechoslovakia in 1968 – 1989)

Praha 2019

vedúci práce: doc. PhDr. Michal Pullmann, Ph. D.

Na tomto mieste by som chcela poďakovať vedúcemu mojej diplomovej práce, doc. PhDr. Michalovi Pullmannovi, Ph.D, za všetky cenné pripomienky, rady a čas, ktorý mi venoval. Taktiež by som chcela poďakovať zamestnancom Archívu bezpečnostných složek za ich mimoriadnu ochotu a ústretivosť. V neposlednom rade moja vďaka patrí aj členom diplomového seminára za ich konštruktívnu kritiku a rady a mojím rodičom za ich trpezlivosť a obrovskú podporu počas celého môjho štúdia.

Abstrakt

Diplomová práca skúma problematiku emigrácie a predovšetkým navrátilstva do Československa v období tzv. normalizácie. Sústreďuje sa predovšetkým na analýzu výpovedí navrátilcov pri výsluchoch vedených príslušníkmi Štátnej bezpečnosti, konštruovanie ich životného rozprávania, popis motivácie či už k odchodu alebo k návratu, okolnosti ich pobytu v emigrácii a nasledujúceho návratu do Československa. Zároveň sa taktiež usiluje o vytvorenie typológie navrátilcov na základe ich vlastného popisu ich života vo výpovediach, a to predovšetkým s ohľadom na nimi zmienenú motiváciu a okolnosti odchodu za hranice.

Kľúčové slová

navrátilci, reemigrácia, Československo, normalizácia, neskorý socializmus, Štátna bezpečnosť

Abstract

This thesis focuses on topic of emigration, more particularly re-emigration, in Czechoslovakia during times of so called „normalization“. The main task is to analyze the deposition of returnees by officers of State Security, how they constructed their life stories, how they described their motivation to leave Czechoslovakia and to come back, the circumstances of their life in western countries and the circumstances of their return to Czechoslovakia. This thesis attempts to create a typology of returnees based on their own description of their lives in the depositions, especially in context of their motivation and their departure.

Key words

returnees, reemigration, Czechoslovakia, normalization, late socialism, State Security

Prohlašuji, že jsem magisterskou diplomovou práci vypracovala samostatně pouze s použitím uvedené literatury a odkazu.

V Praze, apríl 2019

Bc. Beáta Hrenyová

Obsah

1. Úvod.....	8
1. 1. Uvedenie do problematiky	8
1. 2. Pramene a literatúra	11
1. 3. Štúdium dejín krajín na východ od železnej opony	13
2. Cestovanie v Československu od 60. rokov	18
2. 1 Amnestie prezidenta republiky	30
3. Navrátilci a ich sociálna štruktúra.....	33
4. Osudy navrátilcov po prekročení československých hraníc	38
4.1 Cesta na Západ.....	40
4.2 Diablove advokáti	46
4.3 Pracovná sféra života v emigrácii	48
4.4 Spoločenský život a voľný čas.....	51
4.5 Imaginárny Západ	53
4.6 Návraty	57
5. Typológia navrátilcov	65
5. 1. Cesta za lepším životom	65
5. 2. Výprava za dobrodružstvom	67
5. 3. Cesta za rodinou	68
5. 4. Emigranti z leta 1968.....	70
5. 5. Ilegálne odchody	72
6. Záver	75
Zoznam použite literatúry a pramene.....	78
Prílohy.....	83

Zoznam použitých skratiek

ABS.....	Archiv bezpečnostných složek
AFCR.....	Americký fond pre československých utečencov
ČSSR.....	Československá socialistická republika
EMAN.....	Evidencia emigrantov a navrátilcov
FMV.....	Federálne ministerstvo vnútra
KSČ.....	Komunistická strana Československa
NA.....	Národní archiv
RMV.....	Rozkaz ministra vnútra
ŠtB.....	Štátna bezpečnosť
ÚV KSČ.....	Ústredný výbor Komunistickej strany Československa
VB.....	Verejná bezpečnosť

1. Úvod

1. 1. Uvedenie do problematiky

Migrácia predstavuje jednu z najpopulárnejších tém ovplyvňujúcich súčasné politické dianie. Najmä v súvislosti s európskou migračnou krízou trvajúcou od roku 2015 sa stala problematika migrácie témou, ktorá dokázala a stále dokáže vyvolať v spoločnosti ostré reakcie sprevádzané vášnivými prejavmi emócií. Avšak početná migrácia nie je žiaden moderný fenomén, ale bežný jav v spoločnosti objavujúci sa opakovane naprieč dejinami, často v spojitosti s vývojom politickej situácie v krajine alebo poklesmi v oblasti hospodárstva. Jedna z najvýznamnejších migračných vln v našej histórii sa odohrala po tzv. februárovom prevrate v roku 1948, kedy po komunistickom puči opustili Československo občania nesúhlasiaci s nástupom Komunistickej strany Československa k moci. Mimo nesúhlasu s politickým vývojom ich k odchodu často motivovali aj obavy z perzekúcie komunistickým režimom, najmä ak sa jednalo o príslušníkov bývalej politickej opozície. Avšak pre väčšinu pofebruárových emigrantov predstavovala ich emigrácia len dočasnú záležitosť a predpokladali, že nový režim dlho nevydrží a oni sa budú môcť bezpečne vrátiť do vlasti. Odhaduje sa, že v období od puču až do konca 50. rokov v rámci pofebruárovej vlny emigrovalo približne 60 tisíc československých občanov.¹

60. roky priniesli okrem uvoľnenia spoločenskej atmosféry aj uvoľnenie v oblasti cestovného ruchu. Podľa vládneho uznesenia č. 1076/1963 cestovanie do zahraničia nemalo byť naďalej len „privilégiom“ časti obyvateľstva, ale malo byť prístupné každému, pokiaľ to neohrozovalo bezpečnosť štátu.² Napäté udalosti pražskej jari a hlavne neskorší augustový vpád vojsk Varšavskej zmluvy do Československa spolu so špecifickou situáciou na hraniciach sa odzrkadlili aj v náraste počtu ilegálnych emigrácií za železnú oponu.³ Predpokladaný

1 JEŘÁBEK, Vojtěch. *Českoslovenští uprchlíci ve studené válce: dějiny American Fund for Czechoslovak Refugees*. Brno: Stilus, 2005, s. 12, 18-19.

2 RYCHLÍK, Jan. *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848-1989*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007, s. 65.

3 Medzi 21. a 28. augustom pravdepodobne v dôsledku chaosu a akútneho nedostatku presných rozkazov pasové kontroly na rakúskych a nemeckých hraniciach prepúšťali cestujúcich bez výjazdných doložiek, prípadne niekde aj bez cestovných dokladov. In: RYCHLÍK, Jan. *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848-1989*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2007, s. 110.

minimálny rozsah emigrácie v období rokov 1968 až 1989 predstavuje 200 tisíc obyvateľov.⁴ Hoci sa vládnucci režim pokúšal nežiaducu emigráciu eliminovať, úplne potlačiť sa mu ju nikdy nepodarilo. V 70. rokoch tak môžeme sledovať pokles počtu ilegálnych odchodov do zahraničia v dôsledku sprísnených opatrení v oblasti cestovania, pri čom v 80. rokoch dochádzalo k opätovnému nárastu.

Nepovolená emigrácia z Československej republiky nepredstavovala až do roku 1948 trestný čin, o priestupok sa jednalo jedine v prípade nepovoleného prekročenia štátnej hranice. To sa zmenilo až zákonom č. 231/1948 Zb., v ktorom bola už nepovolená emigrácia s úmyslom škodiť republike, ale taktiež aj neuposlušnosť výzvy úradov k návratu do Československa, kvalifikované ako trestný čin neoprávneného opustenia republiky, pri čom za § 40 bolo možné udeliť trest až do 5 rokov odňatia slobody.⁵ Po necelých dvoch rokoch platnosti bol zákon ešte sprísnený a na základe zákona č. 86/1950 Zb. trest hrozil už aj za nepovolenú emigráciu a zotrvanie v zahraničí bez škodlivého úmyslu.⁶ Právna stránka bola v neskoršom období ešte ďalej upravovaná, napr. podľa § 109 zákona zo dňa 29. novembra 1961 bola spodná hranica trestu za opustenie republiky znížená z jedného na pol roka a zároveň bola poskytnutá alternatíva v podobe nápravného opatrenia.⁷ Zároveň novelou § 109 z roku 1965 bolo ako možný postih za opustenie republiky pridané prepadnutie majetku jedinca do vlastníctva štátu.⁸ Podľa dostupných štatistických údajov tak bolo za celé obdobie rokov 1968 – 1989 na základe § 109 odsúdených 106 837 osôb.⁹

Avšak po čase sa mohla u časti emigrantov prejavovať istá nostalgia za domovom, predovšetkým za príbuznými a priateľmi, ktorých doma zanechali. Najsilnejšie sa prejavovala najmä u jedincov, ktorým sa nepodarilo dostatočne integrovať do novej spoločnosti, poprípade

4 JERÁBEK, Vojtěch. *Českoslovenští uprchlíci ve studené válce*. Brno: Stilus, 2005, s. 12, 18-19.

5 Zákon č. 231/1948 Zb. zo dňa 24. októbra 1948, na ochranu ľudovo demokratickej republiky.

6 Trestný zákon č. 86/1950 Zb. zo dňa 12. júla 1950.

7 § 109 zákona zo dňa 29. novembra 1961, 140/1961 Zb., trestný zákon.

8 Zákon č. 56/1965 Zb. zo dňa 17. júna 1965, ktorým sa mení a doplňuje trestný zákon č. 140/1961 Zb.

9 CUHRA, Jaroslav. *Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969-1972*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1997, s. 26.

v nej nenašli primerané pracovné uplatnenie. Hostiteľská krajina im tak začala pripadať príliš rozdielna na to, aby si na ňu mohli niekedy zvyknúť. No ich prípadná reemigrácia nebola vždy ľahko realizovateľná. Popri túžbe po živote v slobodnej krajine sa stali obavy z možného trestného postihu po návrate z ilegálneho pobytu v zahraničí jedným z najsilnejších dôvodov, prečo zostávali československí emigranti v cudzine, aj napriek tomu, že by sa za iných okolností do Československa radi vrátili. Svoju úlohu v tomto zohrávala aj finančná situácia, keďže zakúpenie lístkov na spätnú cestu domov bolo pre mnohých príliš nákladné, najmä v prípade, keď sa jednalo o nákup leteniek z Austrálie, Kanady alebo Spojených štátov. No aj napriek možným komplikáciám spojeným s návratom sa časť emigrantov rozhodla pre návrat do Československa.

Práve táto špecifická skupina medzi československými emigrantmi stojí v centre pozornosti tejto diplomovej práce. Cieľom predkladanej práce je priblížiť životné osudy vzorky sto konkrétnych navrátilcov a predovšetkým ich osobnú motiváciu k odchodu a k neskoršiemu návratu. V prvom kroku sa najprv budem snažiť ukázať sociálnu štruktúru navrátilcov – ktoré vekové kategórie boli medzi nimi najčastejšie zastúpené, s akým dosiahnutým vzdelaním, akej národnosti a pod. Následne bude dôraz kladený na životné príbehy konkrétnych navrátilcov, na okolnosti vedúce ich k rozhodnutiu emigrovať, na to, čo ich čakalo po prechode za železnú oponu, aké boli ich dojmy zo života v zahraničí a prípadne či existovali medzi navrátilcami v hodnotení ich pobytu v emigrácii nejaké spoločné dojmy. Na tieto otázky sa budem snažiť nájsť odpoveď prostredníctvom analýzy výpovedí reemigrantov, ktoré boli s nimi vedené buď bezprostredne po návrate alebo s pár dňovým odstupom príslušníkmi Štátnej bezpečnosti, pričom sa sústreďujem predovšetkým na obdobie od ich vycestovania za hranice až po návrat do Československa. Záverečný krok predstavuje snahu o vytvorenie typológie navrátilcov na základe ich vlastného popisu ich životných príbehov a predovšetkým ich motivácie k obidvom odchodom zmienenej počas výpovedí.

Samotná práca je rozdelená do troch častí tvorených štyrmi kapitolami. Prvá časť sa snaží čitateľa uviesť do problematiky cestovania v čase socialistického Československa a priblížiť podmienky stanovené režimom pre legálne vycestovanie do zahraničia. Taktiež popisuje zmeny v prístupe ku žiadateľom o cestu na Západ od železnej opony a opatrenia, ktoré boli postupne zavádzané v snahe eliminovať rozsah emigrácie v radoch československých občanov a opatrenia mierené na československých emigrantov v zahraničí s cieľom presvedčiť ich k návratu do vlasti. Zároveň prvá časť predstavuje vzorku navrátilcov, s ktorou som v tejto diplomovej práci pracovala, ich sociálnu štruktúru, ale zameriava sa aj na dĺžku ich pobytu v

zahraničí, dobu, počas ktorej sa rozhodli odísť do zahraničia a neskôr vrátiť do Československa, a krajiny, z ktorých sa jednotliví reemigranti vracali.

V druhej časti práce sa sústreďujem na popis životných okolností vybranej skupiny navrátilcov, pri čom sa opieram prevažne o záznamy z výpovedí navrátilcov vedených s minimálnym časovým odstupom od ich návratu, v niektorých prípadoch doplnené o, prípadne porovnávané s informáciami z príslušných vyšetrovacích spisov, ak boli na dané osoby zavedené. Ich príbehy sledujem od okamihu ich prekročenia štátnych hraníc až po obdobie bezprostredne po návrate do Československa, v prípade, že sa v rámci prameňov dochovali záznamy, aj nasledujúce obdobie po návrate. Zároveň si na tomto mieste kladiem otázku či existovali nejaké spoločné motívy, ktoré by používali jednotliví navrátilci pri prerozprávaní svojho životného príbehu v konfrontácii s príslušníkmi Štátnej bezpečnosti bez ohľadu na ich skutočné životné okolnosti.

Tretia časť tejto práce predstaví pokus o vytvorenie typológie navrátilcov založenej na ich životných príbehoch nimi popísaných v ich výpovediach po návrate, ktoré boli koncipované ako rozprávanie o ich živote. Ako hlavný faktor pri tvorbe zmienenej typológie posluží motivácia jednotlivcov k obom odchodom, či už do alebo zo zahraničia, a následné životné okolnosti. Každý typ bude obsahovať aj stručné prerozprávanie príbehu konkrétneho navrátilca reprezentatívneho pre danú skupinu.

1. 2. Pramene a literatúra

Primárne pramene využívané v tejto práci je možné rozdeliť do dvoch skupín. Prvú predstavujú archívne pramene, predovšetkým zastúpené fondmi Archivu bezpečnostných složek a to konkrétne fondom Evidence migranů a navrátilců (EMAN), v ktorom sa nachádzajú evidenčné karty a záznamy z výsluchov vedených s jednotlivými navrátilcami, a archívnu zbierkou Správy vyšetřování StB – vyšetřovací spisy. Obecné informácie týkajúce sa opatrení v oblasti vycestovania, postupu k emigrantom z radov československých občanov a k navrátilcom, som čerpala z archívnych fondov riadiacich a organizačných útvarov ministerstva vnútra a federálneho ministerstva vnútra. V ďalšom rade sa jedná o fondy štátnej správy z rokov 1945 – 1992 uložené v Národním archivu, a predovšetkým fond Předsednictva ÚV KSČ 1966 – 1971. Druhou skupinou prameňov, z ktorých v tejto práci čerpám, sú vyjadrenia navrátilcov propagandisticky využitých v médiách, konkrétne v tlači a v televízii. Spomedzi tlače ako cenný prameň vystávajú denník Rudé právo, týždenník Mladý svět a Květy.

Jedným z dôvodov, prečo som sa rozhodla zaoberať práve touto témou, je nedostatok odbornej literatúry venujúci sa problematike reemigrácie za socializmu. Väčšina dostupnej literatúry skúma túto tému v inom časovom období, prevažne v dobe po konci druhej svetovej vojny, prípadne sa zaoberá reemigráciou špecifickej skupiny obyvateľstva, ako napr. volyňských Čechov alebo navrátilcov z rumunského Banátu. Z obecnnejšie zameranej sekundárnej literatúry je na mieste zmieniť prácu Zdeňka Nešpora¹⁰, v ktorej sa zaoberal problematikou navrátilstva do Československa, resp. predovšetkým do Českej republiky v období po páde komunistického režimu. Medzi literatúru, z ktorej som čerpala informácie k československým dejinám, problematike cestovného ruchu a právnym postihom v tejto oblasti, patria napr. práce Jana Rychlíka, Jaroslava Cuhry, Tomáša Vilímka a iných.¹¹ Po metodologickej stránke, ako pristupovať k skúmaniu dejín a vývoja v spoločnosti v krajinách Východného bloku, mi ako inšpirácia poslúžili autori Sheila Fitzpatrick, Alexej Jurčák a Stephen Kotkin, aj keď zmienení autori skúmali spoločnosť v Sovietskom zväze, ktorá bola v mnohých ohľadoch značne odlišná od tej československej.¹²

Predtým než sa budem venovať téme tejto diplomovej práce, chcela by som vymedziť základný pojem, s ktorým budem na nasledujúcich stránkach pracovať. Pre pojem navrátiliec by som si dovoľila čiastočne prevziať dobovú definíciu tohto termínu stanovenú v smernici ministerstva vnútra, podľa ktorej je navrátilcom každý československý štátny občan alebo obyvateľ republiky bez štátnej príslušnosti, ktorý sa z akýchkoľvek dôvodov zdržiaval bez povolenia československých úradov na území kapitalistického štátu a vrátil sa späť do

10 NEŠPOR, Zdeněk R. *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty: prolegomena k sociologickému studiu českých emigračních procesů 20. století se zvláštním zřetelem k západní reemigraci 90. let.* Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2002.

11 Z následne citovaných prác napríklad: VILÍMEK, Tomáš. *Exil a emigrace v letech 1946-1989.* In: ALBRIGHT, Madeleine Korbel – WITTLICHOVÁ, Lucie. *Vzkazy domů: příběhy Čechů, kteří odešli do zahraničí (emigrace a exil 1848-1989).* Praha: Dny české státnosti, 2012, s. 271-285., RYCHLÍK, Jan. *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848-1989.* Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007. a CUHRA, Jaroslav. *Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969-1972.* Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1997.

12 Jedná sa o práce: FITZPATRICK, Sheila. *Everyday Stalinism: ordinary life in extraordinary times : Soviet Russia in the 1930s.* New York: Oxford University Press, 2000., KOTKIN, Stephen. *Magnetic mountain: Stalinism as a civilization.* Berkeley: University of California Press, 1997. a JURČÁK, Aleksej. *Bylo to na věčné časy, dokud to neskončilo: poslední sovětská generace.* Praha: Karolinum, 2018.

Československa.¹³ Toto vymedzenie by som však doplnila aj o jedincov, ktorí sa stihli do Československa vrátiť ešte v rámci povoleného obdobia pred skončením platnosti ich výjazdnej doložky, avšak dĺžku svojho pobytu v zahraničí si predĺžili legálnou cestou s úmyslom vyskúšať si život v zahraničí.

1. 3. Štúdium dejín krajín na východ od železnej opony

Existuje viacero možností ako pristupovať k štúdiu vývoja v spoločnosti či už v období nacistickej alebo komunistickej diktatúry. Voľba samotného výkladu sa neodvíja len od prístupu dotyčného autora, ale zasahujú do nej aj politické okolnosti danej doby a vo viacerých prípadoch aj potreba legitimačnej funkcie historického výkladu. V Československu sa to ukazuje v období nasledujúcom po nežnej revolúcii, kedy prevládal dopyt po podpore a zdôraznení demokratickej povahy nového režimu skrz „tú správnu“ interpretáciu našej minulosti. Podobne, ako sa po druhej svetovej vojne pokúšali podporiť legitimitu komunistického režimu prostredníctvom vysvetlenia nástupu socializmu ako prirodzeného výsledku boja proti fašizmu. V 90. rokoch bolo jednou z úloh historikov vytvoriť vedecké práce, ktoré by už neboli písané cez skresľujúcu marxisticko-leninistickú optiku, ale práce, ktoré by zachytávali a objasňovali nástup, vývoj a samotné okolnosti vedúce k pádu komunistického režimu.¹⁴ No zároveň bola rovnako dôležitá aj hodnotová orientácia historikov. Od tých bolo očakávané, že v svojich prácach ukážu temnú povahu, ktorú v sebe ukrýval komunizmus.

V súvislosti s týmto interpretačným prístupom je často využívaný koncept totalitného režimu. S ním pracovali v rámci prúdu tzv. totalitaristov¹⁵ autori pokúšajúci sa o interpretáciu obdobia nacizmu alebo stalinizmu. Tento interpretačný model sa presadil najmä v západnom

13 ABS, fond Statisticko-evidenční odbor, inv. j. 319, Rozkaz ministra vnitra č. 56/1973, Příloha č. 3. Směrnice pro zpravodajské vytěžování a kontrarozvědné rozpracování navrátilců.

14 Bližšie vid' PULLMANN, Michal. Život v komunistické diktatuře. O povaze a proměnách soudobých dějin po roce 1989. In: KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal. *Co byla normalizace?: studie o pozdním socialismu*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2016, s. 27 – 37.

15 Medzi ich najznámejšie práce patrili napríklad: FAINSDOD, Merle. *How Russia is Ruled*, Cambridge 1964., ARENDT, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*, new edition with added prefaces, New York: Harcourt Inc., 1985., FRIEDRICH, Carl J. - BRZEZINSKI, Zbigniew. *Totalitarian dictatorship and autocracy*. New York 1966. BAUER, Raymond Augustine – INKELES, Alex – KLUCKHOHN, Clyde. *How the Soviet system works: cultural, psychological, & social themes*. New York 1960. a iní.

prostredí po druhej svetovej vojne, kedy sa autori ako napr. Hannah Arendtová, Carl Joachim Friedrich alebo Zbigniew Brzezinski snažili vysvetliť zločiny oboch režimov. Totalitný režim tak charakterizovali ako systém absolútnej politickej kontroly všetkých stránok ľudského život neváhajúci využiť pre svoje ciele násilie. Všetky javy v spoločnosti boli vysvetľované prostredníctvom jedného z pojmov teror, donucovanie alebo propaganda. K samotnému obyvateľstvu sa pristupovalo ako k bezmocným obetiam represívnych mechanizmov štátu. Hannah Arendtová ako dištinkatívny rys spoločný pre totalitné režimy vytýčila koncentračný tábor ničiaci všetky rozdiely medzi životom a smrťou.¹⁶ Jeho silné stránky spočívali podľa autorky v zničení priestoru pre slobodu a individuality jednotlivcov v efektívnej atomizácii spoločnosti, čím spôsoboval bezmocnosť obyvateľstva a stratu spôsobilosti jednať. Friedrich a Brzezinski zastávali názor, že totalitný režim sa usiloval o plne kontrolované pretvorenie jedincov v súlade s ideológiou prostredníctvom kontroly každodenného života, myslenia a aktivít obyvateľstva. Od predošlých foriem autokracie sa podľa nich odlišoval mierou inovatívnosti organizácie a metód, ktoré boli vyvinuté s použitím modernej techniky za účelom totálnej deštrukcie a následnej rekonštrukcie masovej spoločnosti.¹⁷

Predmetom značnej kritiky sa stal prístup tohto modelu spočívajúci v skúmaní štátu zhora nadol. Tento totiž potlačoval predstavu akéhokoľvek autonómneho jednania jednotlivcov, ktorí v koncepte totalitného štátu predstavovali len masu pasívnych jedincov podliehajúcu manipulácii režimu. Na kritike totalitárneho prístupu sa podieľala predovšetkým nová generácia tzv. revizionistov zastúpených tvármi ako Sheila Fitzpatrick, Arch Getty, Moshe Lewin a iní¹⁸. Tí totalitaristom vyčítali, že svojím poňatím spoločnosti redukovali obyvateľov na masu bezmocných jedincov a tým obrali ľudí o hlas. Namiesto štúdia spoločnosti na základe prístupu zhora nadol a výskumu mocenských ambícií a centrálnej politiky kládli revizionisti dôraz na bádanie o procesoch v spoločnosti. Potrebné bolo podľa nich skúmať vzťah medzi totalitnými ambíciami centra a spôsobmi ich aplikácií, medzi ktorými

16 ARENDT, Hannah. *The Origins of Totalitarianism, new edition with added prefaces*. New York 1985, s. 455 – 456.

17 FRIEDRICH, Carl J. - BRZEZINSKI, Zbigniew. *Totalitarian dictatorship and autocracy*. New York 1966, s. 16-17.

18 Vid' diela FITZPATRICK, Sheila. *Everyday Stalinism: ordinary life in extraordinary times : Soviet Russia in the 1930s*. New York: Oxford University Press, 2000., GETTY, J. Arch. *Practicing Stalinism: bolsheviks, boyars, and the persistence of tradition*. New Haven: Yale University Press, 2013., LEWIN, Moshe. *Lenin's last struggle*. New York: Monthly Review Press, 1978.

boli často rozdiely.¹⁹ Cieľom revizionistického prístupu bola snaha o nájdenie prvkov konsenzu pre pochopenie fungovania dobovej spoločnosti. Keďže totalitné režimy by len zriedka mohli prežiť výlučne na základe použitia násilia, kládli si otázku, ako mohol napr. komunistický režim vydržať aj po ústupe masových represíí. Revizionisti predpokladali, že tieto politické systémy uspokojovali aspoň niektoré sociálne potreby a záujmy obyvateľstva. Ako jeden zo zdrojov životaschopnosti komunistickej diktatúry považovali poskytovanie možnosti sociálneho vzostupu určitým skupinám obyvateľstva, ktoré spĺňali ich kritériá, čím vytvárali skupinu lojálnych občanov.

Tretí smer bádania predstavuje tzv. post-revizionizmus. Ten vznikol ako reakcia na polemiku medzi teóriou totalitarizmu a revizionizmom. Jeho hlavný znak spočíva v obrate záujmu zo sociálnej histórie na kultúrne dejiny, pri čom predstavitelia post-revizionizmu sa snažili skĺbiť výskum spoločnosti zdola nahor s analýzou zdola nahor.

V 90. rokoch narušil svojim bádáním revizionistický prúd americký historik, Stephen Kotkin. Na príklade života v ruskom meste Magnitogorsk demonštroval svoj koncept „hovorenia po boľševicky“, čo vnímal ako povinný jazyk pre seba identifikáciu v Sovietskom zväze alebo akýsi „barometer politickej aliancie“.²⁰ Tento proces sociálnej identifikácie vyžadoval podľa Kotkina osvojenie si určitého oficiálneho ideologického jazyka. Práve prostredníctvom osvojenia si tejto schopnosti mohli obyvatelia verejne vyjadrovať svoju lojalitu voči režimu. Bolo pre nich dôležité, aby vedeli ako myslieť a správať sa ako správni sovietski občania. To však nemuselo nutne znamenať, že to predstavuje niečo, v čo daní občania nevyhnutne verili, aj keď proces pravdepodobne zahrňoval istý stupeň internalizácie. Či v danú vec verili alebo nie podľa Kotkina nie je podstatné. Konkrétne predstavy jednotlivcov sa mohli od seba líšiť, avšak moc režimu malo udržiavať samotné chápanie a používanie jazyka. Nová sociálna identita založená na ideologickom jazyku podľa Kotkina poskytovala obyvateľom životný význam.

No často zdôrazňovanou nevýhodou predošlých smerov bádania bolo zavedenie a používanie binárnych kategórií ako napr. štát a ľud, útlak a rezistencia, dobro a zlo a pod. Na

19 Bližšie k názorovej orientácii prúdu revizionistov vid' FITZPATRICK, Sheila. *Popular Opinion in Russia Under Pre-war Stalinism*. In: CORNER, Paul. *Popular opinion in totalitarian regimes: fascism, Nazism, Communism*. Oxford: Oxford University Press, 2009, s. 17 – 32.

20 KOTKIN, Stephen. *Magnetic mountain: Stalinism as a civilization*. Berkeley 1997, s. 220.

to upozornil americký antropológ, Alexej Jurčak, podľa ktorého binárne kategórie viedli k predstave, že reálny socializmus chápala spoločnosť, represiami dotlačená do pasívneho stavu, ako niečo cudzie a nemorálne. Jurčak skúmal obdobie neskorého socializmu v Sovietskom zväze, počas ktorého podľa neho došlo k normalizácii foriem ideologickej reprezentácie. Doslovné čítanie významu slov a činov sa tak v dôsledku tzv. performatívneho obratu malo stať menej podstatné než samotné reprodukovanie štrukturálnych foriem.²¹ Táto performatívna reprodukcia zároveň otvárala priestor pre neurčitosť a nové nečakané významy, čím jedinci dostali možnosť presadzovať svoje záujmy pod záštitou oficiálnej ideológie.

Čo sa týka domáceho prostredia, v Českej a Slovenskej republike v 90. rokoch prevažoval koncept totalitného režimu, aj v dôsledku vyššie zmienenej potreby legitímácie demokratických tradícií nového režimu, hoci v súčasnosti sú odborné prístupy k bádaniu o období štátneho socializmu pomerne pestré. To platí obzvlášť pre skúmanie obdobia normalizácie, kde sa výskum pohybuje od totalitárneho poňatia až normalizačnú spoločnosť ako dobrovoľne sa podrobujúcu sebadisciplinálnemu procesu.

Ako jedného z popredných predstaviteľov konceptu totalitnej diktatúry zmieňuje Michal Pullmann vo svojej štúdií o podobe súčasných dejín²² historika Karla Kaplana, ktorý videl zdroj stability režimu v terore a veľký dôraz kládol na vonkajší vplyv zo Sovietskeho zväzu a poňatie československej spoločnosti ako letargickej v dôsledku veľkého systémového tlaku. Avšak podobne ako pri bádani o Sovietskom zväze, aj pri snahe o skúmanie povahy a vývoja štátneho socializmu v Československu sa ukázalo, že vysvetlenie skrz optiku totalitného štátu má viacero slabých stránok. Vynárali sa napríklad otázky týkajúce sa súčasnej existencie kritiky aj podpory režimu, zároveň poňatie obyvateľstva ako pasívnej masy a sústredenie sa len na represívnu časť režimu nebolo naďalej udržateľné.

Narušenie totalitárneho poňatia československej spoločnosti ako letargickej sa medzi podarilo skrz koncept spoločenskej zmluvy Milanovi Otáhlovi alebo za pomoci metódy orálnej

21 JURČAK, Alexej. *Bylo to na věčné časy, dokud to neskončilo: poslední sovětská generace*. Praha: 2018, s. 29-32.

22 PULLMANN, Michal. *Život v komunistické diktatuře. O povaze a proměnách soudobých dějin po roce 1989*. In: KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal. *Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu*, Praha 2016, s. 27-37.

histórie Miroslavovi Vaňkovi²³. Podobne sa oproti zdôrazňovaniu tlaku zo Sovietskeho zväzu autorský kolektív Katky Volnej, Jakuba Jareša a Matěja Spurného v práci o konsolidácii filozofickej fakulty Karlovej Univerzity²⁴ venuje skôr kontinuitám a vnútorným mechanizmom v spoločnosti. Z novších prác vzdáľujúcich sa totalitárnemu prístupu si dovoľím zmieniť napríklad dielo Matěja Spurného, analyzujúce osud mesta Most a diskusie o podobe nového mesta, Michala Pullmanna, Michala Kopečka, Jana Mervarta a iných.²⁵ Represívnym stránkam režimu sa venujú v svojich dielach napríklad Petr Blažek alebo Jaroslav Pažout²⁶, ktorí vidia podobne represiu ako hlavný dôvod pasivity československej spoločnosti a stability systému.

23 Vid' OTÁHAL, Milan. *Opozice, moc, společnost 1969-1989: příspěvek k dějinám "normalizace"*. Praha 1994. a VANĚK, Miroslav. *Obyčejní lidé--?!: pohled do života tzv. mlčící většiny : životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*. Praha: Academia, 2009.

24 JAREŠ, Jakub – SPURNÝ, Matěj – VOLNÁ, Katka. *Náměstí Krasnoarmějců 2: učitelé a studenti na Filozofické fakultě UK v období normalizace*. Praha: Filozofická fakulta UK v Praze, 2012.

25 Vid' napríklad SPURNÝ, Matěj. *Most do budoucnosti: laboratoř socialistické modernity na severu Čech*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 2016., KOPEČEK, Michal. *Hledání ztraceného smyslu revoluce: zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953-1960*. Praha: Argo, 2009. Historické myšlení., MERVART, Jan. *Naděje a iluze: čeští a slovenští spisovatelé v reformním hnutí šedesátých let*. Brno: Host, 2010., PULLMANN, Michal. *Konec experimentu: přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha: Scriptorium, 2011. a iné.

26 BLAŽEK, Petr: Politická represe v komunistickém Československu 1948–1989. In: ŽÁČEK, Pavel – KOŠICKÝ, Patrik – GULDANOVÁ, Eva (eds.): *Moc versus občan. Úloha represie a politického násilia v komunizme*. Ústav paměti národa, Bratislava 2005, s. 8–22. a PAŽOUT, Jaroslav. *Trestněprávní perzekuce odpůrců režimu v Československu v období takzvané normalizace (1969-1989)*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2017.

2. Cestovanie v Československu od 60. rokov

Jedny z mnohých obmedzení, ktoré do Československa priniesla komunistická diktatúra, sa týkali oblasti cestovného ruchu. Obzvlášť citlivou záležitosťou sa stalo cestovanie do kapitalistických štátov. To súviselo predovšetkým s obavami z úteku nespokojných československých občanov, a najmä kvalifikovaných pracovných síl, za železnú oponu, ktorí by vo vyššom počte mohli spochybňovať predstavu západných štátov ako tých „zlých“, vykorisťujúcich a nestarajúcich sa o svoje obyvateľstvo. Mimo nebezpečnosť samotnej myšlienky, že nezanedbateľná časť československých občanov preferuje život v kapitalizme, predstavovali pre komunistický režim problém aj emigranti s nepriateľským vzťahom k Československu, ohrozujúci svojimi výrokmi a postojmi dobrú povesť Československa v zahraničí. No rovnako nežiaduci bol aj vplyv osôb, ktorí vnímali svoju skúsenosť so životom na Západe pozitívne, a hlavne tento názor zdieľali. To mohlo vyvolať zvýšenie záujmu ostatných obyvateľov o vlastnú návštevu týchto krajín, demoralizáciu domácej nespokojnej spoločnosti alebo v niektorých prípadoch aj povzbudenie ostatných obyvateľov k úmyslu emigrovať na Západ.

Ale emigrácia sa nestala strašiakom politických elít len kvôli obecnému odčerpávaniu populácie, svoj podiel zohralo aj potenciálne ohrozenie hospodárstva v podobe zmieneného odlivu mladých talentov a kvalifikovaných pracovných síl z krajiny. Názory na charakter a dopady emigrácie na stabilitu režimu sa však líšia. Historik Jan Rychlík napríklad napriek hospodárskym dôsledkom odlivu obyvateľstva považuje emigráciu skôr za politický problém než za ekonomický. Podľa jeho názoru emigrácia v takomto rozsahu nijak výrazne nepoškodzovala československé hospodárstvo. Problém skôr predstavovalo ustavičné odmietanie režimu pripustiť si, že by slušní československí občania mohli dobrovoľne uprednostniť život na Západe.²⁷

Samotnému pohybu obyvateľstva ako základnej vlastnosti ľudskej spoločnosti však nebolo možné zabrániť, a to ani opevnením štátnych hraníc. Ale bolo možné ho regulovať po právnej stránke skrz obmedzenie možnosti vycestovať na Západ „nedôveryhodným“ osobám

27 RYCHLÍK, Jan. *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: pasová, vízová a vystěhovalcká politika 1848-1989*. Praha: 2007, s. 76.

alebo jedincom podozrivým zo zámeru emigrovať. Ďalšou možnosťou prevencie bolo pôsobiť na formovanie názorov domáceho obyvateľstva. O zníženie dopytu po cestách do kapitalistických krajín sa tak vláda pokúšala skrz vykreslenie negatívneho obrazu Západu v rámci propagandy zverejnenej v médiách, k čomu často využívala aj rozhovory vedené s navrátilcami z emigrácie.²⁸ Preventívnym opatreniam zo strany Štátnej bezpečnosti sa čiastočne venuje aj Prokop Tomek v svojej sonde do činnosti ŠtB v Havlíčkovom Brode, keďže trestné postihy za nepovolené opustenie republiky tam patrili medzi najčastejšie sa vyskytujúce. Ako hlavný nástroj prevencie vidí zastrasovacie pohovory, ktorých sprostredkovateľmi boli zamestnávateľia, odbory, ale aj spoločenské organizácie a iné.²⁹ Zároveň k prevencii obecné slúžila aj čoraz prísnejšia ochrana štátnych hraníc. K nej boli využité jednotky Pohraničnej stráže, ktoré od roku 1950 spadali pod ministerstvo národnej bezpečnosti.

Prvý náznak nadchádzajúceho sprísňovania prechádzania hraníc predstavoval rozkaz ministra vnútra, Václava Noska, pohraničnej strážnej Zboru národnej bezpečnosti v noci 22. februára 1948 nepúšťať cez hranice ľudí bez pasu označeného špeciálnym výjazdovým povolením.³⁰ V záujme udržania si populácie doma, aj kvôli vyššie zmieneným dôvodom, bola emigrácia z Československa a rovnako aj neuposlušnosť výzvy štátnych úradov k návratu do zeme považovaná na základe zákona č. 231/1948 Zb. za trestný čin. Za nepovolené opustenie republiky hrozil postih v podobe uväznenia až do piatich rokov osobám, ktoré odchádzali s úmyslom škodiť republike alebo neuposlúchli výzvu k návratu.³¹ Tento zákon bol v platnosti do prijatia nového trestného zákona č. 86/1950 Zb., ktorý sa niesol už v prísnejšom tóne a podľa § 95 o nedovolenom opustení republiky boli trestaní aj jedinci bez úmyslu škodiť republike, len za samotné opustenie republiky a zotrvanie v zahraničí. Aj keď je na tomto mieste potrebné zdôrazniť, že trestanie emigrantov na základe § 95 sa používalo skôr až od druhej polovice 60. rokov, obzvlášť po udalostiach z augusta 1968. Do tejto doby boli častejšie trestaní na

28 Od ochoty navrátilcov pristúpiť na propagačné využitie ich skúseností so životom v zahraničí často závisel ich osud po návrate a prípadné odpustenie trestného postihu za nepovolené opustenie republiky.

29 TOMEK, Prokop. *Okres na východě 1960-1989. Občané a nejnižší článek Státní bezpečnosti na příkladu okresu Havlíčkov Brod*, Praha 2014, s. 200.

30 RYCHLÍK, Jan. *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: pasová, vízová a vystěhovalcká politika 1848-1989*. Praha 2007, s. 34.

31 Zákon č. 231/1948 Zb. zo dňa 24. októbra 1948, na ochranu ľudovo demokratickej republiky.

základe § 75 trestného zákona o príprave velezrady, za ktorý hrozil trest odňatia slobody v rozsahu od 10 až do 25 rokov.³²

Pasovú situáciu upravoval zákon č. 53/1949 Zb. o pasových dokladoch, ktorý vstúpil do platnosti od 1. apríla 1949.³³ Podľa tohto zákona žiaden československý občan nedisponoval právnym nárokom na vydanie cestovného pasu. Asi najpodstatnejšou zmenou, ktorú zmieneny zákon zavádzal, bolo stanovenie dôvodov, na základe ktorých bolo možné cestovný pas jedincovi odobrať, prípadne cestovný pas vôbec nevydať.

V 60. rokoch bol postih emigrácie stanovený v rekodifikácii trestného práva do podoby nového trestného zákona č. 140/1961 Zb.³⁴, ktorý vstúpil do platnosti 1. januára 1961. Ten mimo trestu odňatia slobody v rozsahu od 6 mesiacov do 5 rokov zavádzal aj tzv. nápravné opatrenia. Tie mali spočívať napr. v zrážkach z platu dotyčného v prospech štátu alebo v preradení na nižšiu pracovnú pozíciu. Postihy emigrantov sa však ďalej rozširovali, na základe zákona č. 56/1965 Zb.³⁵ k nim pribudlo aj prepadnutie osobného majetku. Samotné trestné postihy emigrantov za nedovolené opustenie republiky však v priebehu 50. rokov neboli až také časté, ako začali byť v priebehu 60. rokov. No na rozdiel od porušenia iných československých zákonov mal trest za porušenie § 109 predovšetkým formálny ráz. A to z dôvodu, že počas pobytu obvinených československých občanov v zahraničí nebolo rozsudky možné vykonať, resp. dotčení emigranti boli odsúdení k trestnému postihu v neprítomnosti a po splnení právnych podmienok im mohol byť odňatý osobný majetok, ale pokiaľ sa neskôr nerozhodli pre návrat do Československa, k nástupu do výkonu trestu odňatia slobody nedošlo.

Záležitosti týkajúce sa povoľovania súkromných ciest do zahraničia a pasovej agendy celkovo boli, s výnimkou diplomatických a služobných pasov, zverené od roku 1963 do pôsobnosti ministerstva vnútra, a to na základe vládneho nariadenia č. 66/1963 Zb.³⁶ Ďalšie podstatné kroky, ktoré čiastočne reflektovali transformáciu postoja štátneho aparátu

32 CUHRA, Jaroslav, *Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969-1972*, Praha: 1997, str. 26.

33 Zákon č. 53/1949 Zb. zo dňa 23. februára 1949, o cestovných pasoch.

34 Zákon č. 140/1961 Zb. zo dňa 29. novembra 1948, trestný zákon.

35 Zákon č. 56/1965 Zb. zo dňa 17. júna 1965, ktorým sa mení a doplňuje trestný zákon č. 140/1961 Zb.

36 Vládne nariadenie č. 66/1963 Zb. zo dňa 28. augusta 1963, o úprave pôsobnosti vo veciach cestovných pasov.

k problematike cestovania československých občanov do cudziny, sú viditeľné vo vládnom uznesení č. 1076³⁷ zo dňa 21. decembra 1963. Práve tu môžeme vidieť načrtnutie nového prístupu komunistického vedenia spočívajúceho v snahe sprístupniť vycestovanie do zahraničia všetkým občanom a nie len hŕstke privilegovaných jedincov. Za týmto účelom bola zriadená Zvláštna komisia pre veci pasové a vízové pri ÚV KSČ zaoberajúca sa liberalizáciou v oblasti cestovania.³⁸ Začať sa malo s krátkodobými cestami do socialistických krajín. Na prvom mieste sa uznesenie prejavilo v cestovnom styku s Maďarskou ľudovodemokratickou republikou, čo mohlo pravdepodobne súvisieť s početnou maďarskou menšinou žijúcou na slovenskom území.³⁹ No rozšírenie povoľovania ciest sa nevzťahovalo na obyvateľov, proti ktorým boli námietky z bezpečnostných dôvodov alebo bolo proti nim vedené trestné stíhanie. Špeciálne podmienky boli vytvorené pre cesty do kapitalistických krajín. Výjazdy súkromného charakteru mohli byť povolené občanom k návšteve príbuzných, ak jedinci mali k vycestovaniu súhlas z príslušného závodu, zároveň podávali primerané pracovné výkony a boli aktívnou súčasťou verejného života. Skupinové turistické zájazdy mali byť vo výlučnej kompetencii cestovnej kancelárie ČEDOK.⁴⁰

Okolnosti umožňujúce úradom odopretie vydania alebo odobranie cestovného dokladu boli bližšie špecifikované v zákone č. 63/1965 Zb. Takýto postup bol v právomoci československých úradov v prípade, že daná cesta neodpovedala štátnym záujmom alebo v prípade, že sa jednalo o trestne stíhanú alebo už odsúdenú osobu. Možným dôvodom pre odopretie vydania cestovných dokladov bolo taktiež narušenie dobrej povesti Československa v zahraničí ako dôsledok nevhodného správania počas predošlej návštevy. Cestovný doklad mohol byť odobratý aj v prípade, že zanikol dôvod, pre ktorý mala byť cesta uskutočnená. Jan Rychlík prirovnáva znenie nového zákona po formálnej stránke k tónu zákona č. 55/1928 Zb. z čias prvej republiky, taktiež oprávňujúceho nevydať cestovný pas jedincovi, ak by sa jednalo

37 NA, fond Úrad predsedníctva vlády ČSSR, Usnesení vlády ČSSR č. 1076/1963 z 21. 12. 1963.

38 RYCHLÍK, Jan. *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848-1989*. Praha: 2007, s. 63.

39 Totiž pred rokom 1963 boli cesty do Maďarska povolované len na základe pozvania. Tieto obmedzenia viedli k vzniku praxe fiktívnych pozvaní. Až vyhláška č. 2/1964 Zb. zavádzala bezvízový a voľný styk s Maďarskou ľudovodemokratickou republikou. Bližšie informácie vid' RYCHLÍK, Jan. *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848-1989*. Praha 2007, s. 66.

40 Ibidem, s. 65.

o ohrozenie záujmov republiky.⁴¹ No na rozdiel predlohy z čias Prvej republiky, zákon o cestovných dokladoch z roku 1965 ponechal interpretáciu, čo spadá pod štátny záujem, na príslušných politických orgánoch. To de facto umožňovalo vykresliť akúkoľvek cestu ako nevyhovujúcu štátnym záujmom. Zároveň na základe spoločnej vyhlášky ministerstva vnútra a ministerstva zahraničných vecí č. 64/1965 Zb.⁴² boli cestovné pasy platné jedine, ak boli doplnené výjazdnu doložkou v podobe vízovej pečiatky s údajmi o cieľovej destinácii a dobe pobytu, aj keď samotné výjazdne doložky boli zavedené už po februárovom prevrate. Výjazdnu doložku si bolo možné zaopatriť na základe rovnakých podmienok ako cestovné pasy. K získaniu však bolo potrebné pripojiť súhlas zamestnávateľa a v prípade jedincov spadajúcich pod brannú povinnosť aj súhlas okresnej vojenskej správy. Doba vybavovania si cestovného dokladu bola kratšia v prípade ciest do krajín socialistického bloku, kedy to trvalo približne týždeň, zatiaľ čo vybavenie dokladov pre cestu do kapitalistických štátov zaberala väčšinou 14 až 21 dní.⁴³

Podľa vyhlášky č. 64/1965 Zb. bolo pre každú cestu taktiež potrebné doložiť potvrdenie o devízovom krytí, tzv. devízový prísľub, alebo pozvanie od zahraničného príslušníka, ktorý v ňom prislúbil zaplatať náklady na cestu. Samotný devízový prísľub sa vybavoval žiadosťou u Štátnej banky Československa a platný bol zvyčajne na ďalšie tri mesiace. Občania chystajúci sa na cestu do zahraničia obdržali po predložení cestovného pasu a devízového prehlásenia udelené prostriedky v hotovosti alebo v prípade väčších finančných požiadaviek v podobe šekov emisnej banky cieľovej krajiny. No cestujúci si nemohli požiadať o akúkoľvek peňažnú čiastku. Výsledná suma bola limitovaná na jednej strane maximálnou celkovou čiastkou a na druhej stanovenou dennou kvótou. V prípade skupinových zájazdov bola cestujúcim suma vyplatená sprievodcom cestovnej kancelárie. Zároveň platilo nariadenie, že finančné prostriedky v cudzej mene, ktoré jednotlivci počas svojho pobytu neminuli, museli do 15 dní po

41 Ibidem, s. 67.

42 Vyhláška ministerstva vnútra a ministerstva zahraničných vecí č. 64/1965 Zb. zo dňa 23. júna 1965, ktorou sa vydávajú prevádzacie predpisy k zákonu o cestovných dokladoch.

43 Avšak v praxi stačili československým občanom pri ceste do socialistických krajín len zvláštne prílohy k občianskemu preukazu, ktoré boli o dosť jednoduchšie získateľné. Navyše ak jedinec disponoval platným cestovným pasom oprávňujúcim ho k ceste do kapitalistických štátov, mohol si vybaviť taktiež trvalú výjazdnu doložku do Maďarska a Bulharska. In: RYCHLÍK, Jan. *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848-1989*. Praha 2007, s. 68.

nadobudnutí ponúknuť štátu na odkúpenie formou výmeny za československé koruny alebo odberné poukazy do obchodu so zahraničným zbožím, tzv. tuzexu.⁴⁴ Avšak zohnať dostatok devízových prostriedkov, predovšetkým pre cesty do kapitalistických štátov, predstavovalo pre Československo značný problém. Práve z dôvodu nedostatočného devízového krytia Štátnou bankou Československou došlo už v roku 1965 k zamietnutiu približne 23 tisíc žiadostí o vycestovanie. Devízový deficit sa nepodarilo vyriešiť ani čerpaním prostriedkov z aktívneho cestovného ruchu.

Väčšiu pozornosť si problematika cestovania začala vyžadovať počas reformných debát v roku 1968. Hlavnou otázkou sa stala už zmienená definícia, resp. voľné poňatie pojmu „štátny záujem“, čo všetko sa mohlo pod týmto slovným spojením skrývať a existencia samotných výjazdných doložiek. Avšak aj mimo systém výjazdných doložiek visela vo vzduchu zásadnejšia otázka, a to právo na slobodu cestovania do cudziny. Stanovisko Komunistickej strany Československa zmienené v Akčnom programe z dňa 5. apríla 1968 presadzovalo právny nárok občanov na dlhodobý, prípadne aj na trvalý pobyt v zahraničí.⁴⁵ Avšak tento progresívny vývoj v zákonodarstve bol náhle ukončený augustovými udalosťami.

Okupácia vojskami Varšavskej zmluvy sa stala mimo iného aj význačným podnetom k emigrácii na Západ. Okrem politickej motivácie v podobe nesúhlasu s príchodom cudzích vojsk nepriamo poskytla aj možnosť zjednodušeného prekročenia československých hraníc v dôsledku chaosu panujúceho na štátnych hraniciach. Bezprostredný týždeň po okupácii kontroly na rakúskej a východonemeckej hranici mnohokrát povolili prechod občanov aj bez platných výjazdných doložiek, v niektorých prípadoch dokonca bez hocijakých cestovných dokladov.⁴⁶

Hoci kontrola nad hranicami bola obnovená už v priebehu nasledujúceho mesiaca, vybavenie si cestovných dokladov a výjazdných doložiek zostávalo ešte pomerne ľahko uskutočniteľné. Všeobecne československá vláda spočiatku udržiavala značne umiernený

44 Ibid, s. 72, 75.

45 *Rok šedesátý osmý v usneseních a dokumentech ÚV KSČ*. Praha: Svoboda, 1969, s. 118-119.

46 Otázne však je či sa jednalo o vedomú „sabotážnu“ aktivitu pracovníkov pasovej kontroly alebo toto uvoľnenie bolo len dôsledkom panujúceho chaosu a neschopnosti vedenia zareagovať na situáciu a vydať tak potrebné rozkazy pre ovládnutie situácie. Bližšie viď RYCHLÍK, Jan. *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848-1989*. Praha 2007, s. 110.

prístup k občanom zostávajúcim v zahraničí bez povolenia, resp. po skončení platnosti ich výjazdnej doložky. V snahe motivovať ich k návratu späť do Československa po tom, čo by si na vlastnej koži vyskúšali život na kapitalistickom Západe, nariadila vláda československým zastupiteľským úradom v zahraničí, aby im dočasne výjazdné doložky predlžovali.

No nie každý vo vedení zastával názor o vhodnosti týchto opatrení voči emigrantom. Odlišný názor na potrebné riešenie situácie mal nový tajomník Ústredného výboru KSČ, Gustáv Husák, ktorý zdôrazňoval negatívnu úlohu otvorených hraníc ako komunikačného „mosta“ medzi novou emigráciou a domácim prostredím.⁴⁷ Preto Husák navrhol uzavrieť hranice a obmedziť vydávanie povolení k ceste do západných krajín. Aj napriek prvotnému zamietnutiu Husákových návrhov došlo napokon k ich schváleniu, pri čom po jeho neskoršom nástupe o funkcie v apríli 1969 nasledovalo ďalšie pritvrdzovanie podmienok. Ministerstvo vnútra v spoločnej vyhláške s ministerstvom zahraničných vecí č. 147/1968 Zb. zavádzalo tzv. hraničné sprievodky, v ktorých museli mať cestujúci vyplnené mimo osobných údajov taktiež plánované destinácie a predpokladanú dobu pobytu.⁴⁸ Tie mali byť odovzdané pri prekročení štátnych hraníc smerom do zahraničia, ale aj pri návrate, príslušným orgánom pasovej kontroly, čo umožňovalo udržiavanie si prehľadu o tom, kto sa v danej dobe zdržuje v zahraničí.

Doterajšie reformné smerovanie v návrhoch úprav podmienok cestovania do zahraničia sa obrátilo a namiesto liberalizácie začalo dochádzať k opätovnému sprísňovaniu podmienok pre vydanie cestovných dokladov. Nový návrh zákona o cestovných dokladoch bol predložený na schôdzke kolégia ministra vnútra zo dňa 29. apríla 1969.⁴⁹ Podľa neho mohlo byť vydanie dokladu odmietnuté taktiež trestne stíhaným jedincom a občanom odsúdeným k trestu odňatia slobody, jediný prípad ako mohli títo dotyční získať povolenie k vycestovaniu, bolo ak im to odsúhlasila justícia alebo orgány činné v trestnom konaní. V duchu ochrany inštitúcie rodiny bolo možné odmietnuť vydanie cestovného dokladu aj jednotlivcom nedodržiavajúcim súdne nariadenú vyživovaciu povinnosť. Obzvlášť podstatné však na novom návrhu zákona bolo to, že za mimoriadnych okolností povoľoval vláde dočasne zamedziť vydávanie cestovných dokladov alebo obmedziť ich územnú platnosť. Na druhú stranu však malo podľa neho dôjsť

47 Ibidem.

48 Ibidem, s. 112.

49 ABS, fond Sekretariát ministra vnútra III. časť, inv. č. 192, 4. schůze kolegia dne 29. 4. 1969. Návrh zákona o cestovních dokladech.

k obmedzeniu byrokratických komplikácií prostredníctvom zrušenia výjazdných doložiek. A to ak bol už jednotliviec vlastníkom cestovného pasu, mal disponovať možnosťou cestovať kedykoľvek, akurát pri prekročení štátnych hraníc mal vyplniť hraničnú sprievodku, v ktorej bolo potrebné uviesť, aké štáty dotýčný plánoval navštíviť. Do diskusie o podobu nového zákona vstúpilo aj ministerstvo financií a ministerstvo školstva obávajúce sa príliš reštriktívneho charakteru návrhu. Ministerstvo financií malo ešte živo v pamäti komplikácie spôsobené devízovým deficitom, a tak v snahe vyhnúť sa budúcim problémom, požadovalo vložiť do zákona formuláciu, že získanie cestovného dokladu automaticky nezakladá nárok na pridelenie devízových prostriedkov na cestu. Táto požiadavka však bola ministerstvom vnútra zamietnutá.

Nádej na liberalizáciu pasívneho cestovného ruchu sa definitívne rozptýlila pri odvolaní Akčného programu KSČ z 5. apríla 1968. Myšlienka sprístupnenia cestovania všetkým občanom Československa bola rýchlo zavrhnutá a nahradila ju predstava cestovania ako nežiaduceho javu, či už po ekonomickej alebo politickej stránke. Výnimkou sa však stalo cestovanie do ostatných štátov socialistického bloku, ktoré bolo režimom podporované. Vedenie Komunistickej strany Československa v čele s Gustávom Husákom presadzovalo reštriktívnu politiku v oblasti cestovného ruchu. K demonštrácii ich postoja môže poslúžiť vládne uznesenie č. 266/1969.⁵⁰ Uznesenie proponovalo okamžité zrušenie výjazdných doložiek k súkromným cestám do všetkých kapitalistických štátov. Ďalšie súkromné cesty na Západ mali byť povoľované na základe vládneho uznesenia č. 271/1972⁵¹ raz ročne ako zaslúžená dovolenka na zotavenie po pracovitom roku, buď formou návštevy príbuzných, alebo v podobe zájazdu pod organizáciou cestovnej kancelárie. Výjazdné doložky k schváleným služobným cestám na Západ v blízkej budúcnosti síce nemali byť zrušené, avšak mali prechádzať detailnou kontrolou. Komplikovanejšie to bolo so služobnými výjazdnými doložkami občanov, ktorí sa v danej dobe už nachádzali v zahraničí. Ich doložky mali byť zrušené podľa vyhlášky č. 115/1969 Sb⁵² k 1. decembru 1969 a ak chceli zostať v zahraničí, ich zamestnávateľia museli opätovne požiadať o cestovné doložky. Potrebné však bolo

50 RYCHLÍK, Jan. *Devizové přísliby a cestování do zahraničí v období normalizace*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2012, s. 18.

51 Ibidem, s. 24-25.

52 Vyhláška č. 115/1969 Zb. zo dňa 9. októbra 1969, ktorou sa upravuje platnosť výjazdných doložiek.

deklarovať, že pretrvanie ich pobytu v cudzine je naozaj nutné. Cesty za štúdiom alebo za zamestnaním mali byť obecné zamietané.

Československá vláda si však uvedomovala, že je nutné zaoberať sa nie len „praktickou“ časťou, teda povoľovaním ciest, ale venovať pozornosť aj abstraktnejšej, ale rovnako dôležitej otázke, a to čo konkrétne spadá pod ohrozenie štátneho záujmu pri cestovaní na Západ.⁵³ Na prvom mieste boli pod narušenie záujmov Československa zvyčajne radené cesty odporujúce ochrane bezpečnosti štátu a poriadku, a taktiež zdravia a morálky verejnosti. Neželané boli predovšetkým cesty do krajín, s ktorými Československo neudržiavalo diplomatické styky. V nesúlade so štátnym záujmom boli taktiež návštevy občanov žijúcich v zahraničí bez povolenia československých úradov alebo jedincov nedodržiavajúcich nariadenú vyživovaciu povinnosť, prípadne iné platné záväzky. Medzi nežiaduce patrili aj cesty občanov podozrievaných štátnou bezpečnosťou z toho, že plánujú v zahraničí zostať alebo zájazdy bez devízového prísľubu. Ako usvedčujúci dôkaz zo zámeru emigrovať hodnotila colná kontrola napríklad nájdenie diplomov, výučných listov a podobných osobných dokumentov pri prehliadke batožiny na štátnych hraniciach. Hoci takáto formulácia uznesenia stanovovala, čo je považované za odporujúce štátnemu záujmu, v reálnej situácii ponechávala značný priestor pre svojvoľnú interpretáciu úradníkov.⁵⁴

Zároveň vládne nariadenie č. 114/1969 Zb. povoľovalo vydávať výjazdne doložky jedine na základe devízového prísľubu od Štátnej banky československej, ku získaniu ktorého neexistoval žiaden právny nárok. Výnimkou bolo, ak jedinci disponovali pozvaním na návštevu od svojich blízkych príbuzných. Podmienkou pozvania však bolo, že muselo pochádzať od príbuzných legálne žijúcich v zahraničí. Pre mnohých sa týmito opatreniami možnosť cesty na Západ de facto rozplynula pred očami, keďže vydávanie devízových prísľubov bolo značne obmedzené a nie každý mal príležitosť získať pozvanie na návštevu od príbuzného, legálne žijúceho v zahraničí. Ani hromadné zájazdy organizované cestovnou kanceláriou neboli

53 Vládne nariadenie č. 114/1969 Zb. zo dňa 8. 10. 1969, ktorým sa stanoví, v ktorých prípadoch môže byť vydanie cestovného dokladu odoprené.

54 Vyššie zmienené uznesenia boli zhrnuté do podoby spoločnej vyhlášky ministerstva vnútra a ministerstva zahraničných vecí č. 44/1970 Zb. Tá stanovovala, že už len samotným pobytom v zahraničí po skončení platnosti výjazdnej doložky sa dotýčny jedinec dopúšťal trestného činu. Prečinu sa napríklad cestujúci občan mohol dopustiť už len navštívením krajiny, ktorú nemal uvedenú v svojej výjazdnej doložke. In: Vyhláška ministerstva vnútra a ministerstva zahraničných vecí č. 44/1970 Zb. zo dňa 13. apríla 1970, ktorou sa prevádza zákon o cestovných dokladoch.

prístupné všetkým obyvateľom, najmä v súvislosti s ich relatívne vysokou finančnou náročnosťou. Zároveň existovala aj mimoriadne nízka pravdepodobnosť povolenia účasti oboch manželov alebo celej rodiny na tom istom skupinovom výlete.

Vývoj v problematike cestovania neovplyvňovala len domáca politika, ale aj vývoj za hranicami Československa. Tak napríklad do jednania o podmienkach cestovného ruchu zasiahol Záverečný akt Konferencie o bezpečnosti a spolupráci v Európe konajúcej sa v Helsinkách v roku 1975. Po konferencii bolo potrebné prešetriť či bude od Československa vyžadované prevedenie zmien v pasovej agende práve v súvislosti s prijatím zmieneného aktu. Samotná správa predložená vláde federálnym ministrom vnútra, Jaromírom Obzinom, konštatovala, že súčasné prevedenie zákonných podmienok k vydávaniu cestovných dokladov nie je v rozpore s medzinárodným dohovorom, ku ktorému sa zaviazali.⁵⁵ Táto správa bola po prerokovaní s podpredsedom vlády, Rudolfom Rohličkom, pretvorená do podoby vládneho uznesenia č. 151/1977⁵⁶, ktoré však vo finálnej verzii neodpovedalo prijatému aktu z Helsiniek, aj keď došlo k istému uvoľneniu, ako napr. k povoľovaniu ciest oboch manželov na návštevu blízkych príbuzných. Problematika slobody cestovania nezostala nepoznačená ani občianskou iniciatívou *Charta 77* pomenovanou podľa Prehlásenia Charty 77 zo dňa 1. januára 1977. Tá medzi iným vyčítala Československu konštantné porušovanie práva na slobodné opustenie krajiny.⁵⁷

Zároveň rok 1977 priniesol aj zmenu právneho vzťahu štátu k občanom, ktorí sa zdržiavali v zahraničí bez oficiálneho povolenia československých úradov. Smernice týkajúce sa úpravy právneho vzťahu boli prijaté v rámci uznesenia vlády č. 58 zo dňa 10. marca 1977.⁵⁸ Pre to, aby si mohol jedinec zažiadať o úpravu svojej právnej pozície, musel spĺňať dve podmienky. Prvou z nich bolo nulové previnenie sa voči Československej republike. Druhá podmienka spočívala v tom, že jedinec musel v zahraničí pobývať minimálne po dobu piatich rokov. Ak boli obidve predpoklady splnené, mohol si dotyčný požiadať o úpravu svojho

55 RYCHLÍK, Jan. *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848-1989*. Praha: 2007, s. 94-95.

56 NA, fond Úřad předsednictva vlády ČSSR, Usnesení vlády ČSSR č. 151/1977, podkladová zpráva FMV č. j. 7806/77-15.

57 PREČAN, Vilém. *Charta 77. Od morální k demokratické revoluci*. Bratislava: 1990, s. 11.

58 Ústřední věstník č. 4 zo dňa 1. 7. 1977.

právneho postavenia, ktorá mohla prebehnúť v troch rôznych podobách. Za prvé sa mohol jedinec vrátiť naspäť do Československa, čo však nepatrilo medzi najžiadanejšie možnosti. Častejšie sa dotyční rozhodli požiadať o dodatočné vyst'ahovanie z Československa. V tomto prípade obdržal nový cestovný pas od zastupiteľského úradu Československa v zahraničí, v ktorom bolo zaznamenané, že jeho trvalý pobyt sa nachádza v inom štáte. Poslednou alternatívou bola žiadosť o prepustenie zo štátneho zväzku, teda vzdanie sa československého štátneho občianstva.

V prípade, že mal jedinec záujem o využitie niektorej z vyššie spomenutých možností, avšak bol v minulosti odsúdený v neprítomnosti za nedovolené opustenie republiky alebo proti nemu stále prebiehalo trestné stíhanie kvôli nepovolenej emigrácii, musel v prvom rade požiadať prezidenta republiky o udelenie individuálnej milosti. Vo väčšine prípadov bola táto žiadosť kladne vybavená bez nejakých komplikácií. No so žiadosťou o vyst'ahovanie a rovnako aj s prepustením zo štátneho zväzku sa na základe vyhlášky ministerstva financií⁵⁹ spájala komplikácia v podobe poplatkov vyžadovaných zastupiteľskými úradmi. Tie mohli siahať až do výšky 10 000 československých korún, čo pre mnohých predstavovalo príliš vysokú čiastku.

Novelizácia občianskeho zákonníka, podstatná pre každého československého občana v zahraničí, sa uskutočnila v novembri 1982⁶⁰ a riešila komplikácie v súvislosti s prepadnutím majetku emigrantov do vlastníctva štátu. Štát mohol oficiálne „prevziať“ majetok emigranta až po jeho odsúdení, čo väčšinou trvalo minimálne niekoľko mesiacov. Za ten čas sa veľakrát podarilo obyvateľom presunúť aspoň ich hnuiteľný majetok. Novelizácia tento problém čiastočne riešila, aj keď samozrejme, v prospech štátu. Podľa §453a jedinec, ktorý sa prostredníctvom svojho protiprávneho jednania natrvalo pripravil o možnosť normálne používať svoj majetok, prichádzal o tento majetok, pokiaľ jeho ďalšie využívanie bolo v nesúlade so záujmom spoločnosti. Táto vec by následne prešla do vlastníctva štátu.

V 80. rokoch môžeme sledovať známky akejsi „kapitulácie“ voči potlačeniu neželanej emigrácie. Už zmeny v roku 1977, upravujúce právnu pozíciu československých občanov prebývajúcich bez povolenia v cudzine, naznačovali budúce smerovanie v postoji k emigrantom. Tí už boli vnímaní ako niečo nevyhnutné, s čím treba počítať, keďže emigrácie sa

59 Vyhláška č. 162/1976 Zb., príloha B, položka 11.

60 Zákon č. 131/1982 Zb. zo dňa 9. novembra 1982, ktorým sa mení a doplňuje občiansky zákonník a upravujú niektoré ďalšie majetkové vzťahy.

štát nikdy nemohol úplne zbaviť. Na základe uznesenia vlády č. 252/1987 Zb. bolo možné do západných krajín vycestovať aj bez devízového príslubu, ak si jedinci zriadili devízový účet alebo v prípade, že si zabezpečili finančné prostriedky zo zahraničia.⁶¹

Uvoľnenie atmosféry v spoločnosti spojené s novým smerovaním politiky počas obdobia prestavby zasiahlo aj do problematiky cestovania. Na základe návrhu federálneho ministra vnútra v marci 1988 už nemal byť § 109 trestného zákona, teda opustenie republiky bez úradného povolenia, trestným činom.⁶² Charakter trestného činu si opustenie Československej republiky udržalo jedine v prípadoch, kedy bolo prevedené za použitia násilia alebo verbálnych vyhrážok, a taktiež ak sa jednalo o nepovolenú emigráciu nositeľa štátneho tajomstva. Za zvyšných okolností predstavoval odchod z Československa len priestupok. To síce samo o sebe signalizovalo pozitívny vývoj v oblasti zákonodarstva, nevýhodou však bolo, že hoci nenásilná emigrácia bola hodnotená len ako priestupok, hrozila za ňu pokuta až do výšky 20 000 korún československých. Rozsudky vynesené na základe predošlého znenia § 109 trestného zákona mali byť po novom anulované, no prepadnutie majetku emigrantov podľa § 453a by zostávalo naďalej platné.⁶³ K odstráneniu trestného postihu za nepovolené opustenie republiky nakoniec oficiálne došlo až v nasledujúcom roku, kedy vstúpila do platnosti novela trestného zákona č. 159/1989 Zb.⁶⁴ Zároveň bolo do budúca podľa slov predsedu federálnej vlády, Ladislava Adamca, plánované aj zrušenie výjazdných doložiek.⁶⁵ Situácia však eskalovala pod vplyvom novembrových udalostí a 1. decembra 1989 bolo verejne oznámené zrušenie výjazdných doložiek s platnosťou od 4. decembra 1989.

61 RYCHLÍK, Jan. *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848-1989*. Praha 2007, s. 129-130.

62 Ibidem, s. 122-123.

63 Zrušenie paragrafu o prepadnutí majetku by mohlo viesť k vytvoreniu názoru, že emigranti majú nárok na navrátenie už skonfiškovaného majetku. To by predstavovalo pre štát značný problém, keďže vo viacerých prípadoch ho už nevlastnil a finančné odškodnenie by mu prinieslo priveľkú škodu. Viď RYCHLÍK, Jan. *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848-1989*. Praha 2007, s. 122-123.

64 Zákon č. 159/1989 Zb. zo dňa 13. decembra 1989, ktorým sa mení a doplňuje trestný zákon, zákon o prečinoch a trestný poriadok.

65 RYCHLÍK, Jan. *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848-1989*. Praha 2007, s. 130-132.

Hoci počas doby existencie normalizačného Československa z neho utieklo vyše 200 tisíc vlastných občanov, prevažná časť domáceho obyvateľstva o emigráciu do západných krajín nemala záujem alebo túto možnosť len príležitostne zvažovala, no nikdy neuskutočnila. Rozhodnutie opustiť svoj domov a začať nový život v neznámom prostredí pre nich nepatrilo medzi jednoduché životné voľby. Obzvlášť keď táto voľba zahrňovala opustenie svojich blízkych a stratu známych istôt ako napr. zamestnanie alebo ubytovanie. Ako odradzujúci faktor od myšlienky emigrovať pôsobili aj vyššie zmienené regulačné a represívne opatrenia a taktiež obavy z postihu príbuzných, ktorých by v Československu zanechali. Zároveň ak by sa im nepodarilo zaobstarat' si pre svoju cestu platnú výjazdnu doložku, zostávala im možnosť utiecť za hranice nelegálne, čo obsahovalo veľké riziko v prípade, že by ich chytila Pohraničná stráž. Aj kvôli týmto dôvodom mnohí váhajúci jedinci uprednostnili život v Československu pred opustením známeho života v prospech nejstej budúcnosti v zahraničí.

No aj napriek vyššie zmieneným odradzujúcim faktorom sa nezanedbateľná časť obyvateľstva nakoniec rozhodla pre emigráciu na Západ. V rámci tejto skupiny však existuje špecifická časť emigrantov, ktorá sa po dočasnom odskúšaní si života v zahraničí rozhodla pre návrat do Československa. Niektorí pod vplyvom ekonomických dôvodov, niektorých ťahali domov príbuzní, ktorých doma zanechali, zdravotné dôvody alebo zistenie, že život v západných krajinách neodpovedal ich predstavám. Návrat československých emigrantov bol aj v záujme československej vlády. Títo navrátilci totiž svojím konaním pomáhali oslabovať obraz Československa ako krajiny, z ktorej musia nespokojní občania odchádzať za lepším životom na kapitalistický Západ. Preto československá vláda vyvíjala rôzne postupy, ako doceliť návrat svojich občanov z emigrácie. Medzi ne patrilo napr. vyhlásenie amnestie prezidenta republiky zaistujúcej emigrantom beztretný návrat alebo pôsobenie na príbuzných zanechaných v Československu, ktorí mali apelovať skrz osobnú korešpondenciu na svojich blízkych, aby sa vrátili do vlasti. Rady ako „správne“ pôsobiť na svojich blízkych boli uverejňované aj v socialistickej tlači, napr. v podobe poradne pomáhajúcej matke presvedčiť k návratu svojho obávajúceho sa syna s rodinou.⁶⁶

2. 1 Amnestie prezidenta republiky

V snahe doceliť návrat občanov zostávajúcich v zahraničí naspäť do Československa skúšala komunistická vláda viacero rozličných stratégií. Jednou z najvýraznejších bolo

⁶⁶ Dopisy čtenářů: Napište synovi pravdu. In: *Rudé právo. Orgán Ústředního výboru Komunistické strany Československa*. Praha: 1970, roč. 50, č. 202, s. 3.

vyhlásenie amnestie prezidenta republiky. V rámci mnou sledovaného obdobia rokov 1968 – 1989 ich bolo vyhlásených celkom osem, a to konkrétne v rokoch 1968, 1969, 1973, 1975, 1980, 1985, 1988 a 1989. Najvýraznejšiu z nich predstavuje amnestia vyhlásená Ludvíkom Svobodom dňa 27. mája 1969.⁶⁷ Tá amnestovala nevykonané tresty odňatia slobody a nápravné opatrenia uložené súdom pred dňom vyhlásenia za nepovolené opustenie republiky podľa § 109 odst. 1, 2 trestného zákona a za trestný čin súčinný k trestnému činu opustenia republiky spáchaný v období od 9. mája 1968. Vzťahovala sa na emigrantov, ktorí by sa vrátili naspäť do Československa do 15. septembra 1969 alebo by si do daného termínu uzákonomili svoj pobyt v zahraničí. Pokiaľ túto možnosť nevyužili alebo si svoj pobyt v zahraničí nezlegalizovali, malo byť proti nim zahájené trestné stíhanie.

Ako môžeme vidieť v znení amnestie, bola mierená predovšetkým na poaugustovú vlnu emigrácie, ku ktorej mala KSČ odlišný postoj ako k predošej februárovej. Zatiaľ čo pofebruárová vlna bola vnímaná aj reformnými komunistami ako nepriateľská voči súčasnému československému štátnemu usporiadaniu a návrat emigrantov tejto vlny nebol až tak žiaduci, tá poaugustová vlna bola považovaná prevažne za ekonomicky motivovanú k odchodu z republiky. Avšak vyhlásená amnestia nespĺnila očakávania predstaviteľov vlády. Z pomedzi emigrantov sa naspäť do Československa vrátilo len 565 osôb, pri čom v zahraničí sa naďalej nachádzalo približne 70 tisíc československých občanov, proti ktorým sa malo začať pripravovať trestné stíhanie.⁶⁸

Komunistická vláda však svoju stratégiu presvedčiť československých občanov k návratu prostredníctvom vyhlásenia amnestie, ani po faktickom neúspechu predošej, len tak nevzdala. Ďalšie rozhodnutie prezidenta republiky o amnestii bolo vyhlásené dňa 23. februára 1973⁶⁹ pri príležitosti 25. výročia „Víťazného februára“ a vzťahovalo sa na občanov, ktorí sa do 31. decembra 1973 vrátili naspäť do Československa. Na základe tejto amnestie sa do

67 Rozhodnutí prezidenta republiky o amnestii. In: *Sbírka zákonů. 31. 5. 1969, částka 19.*

68 Za týmto účelom bola zriadená špeciálna vyšetrovacia skupina Štátnej bezpečnosti. Hoci podľa pôvodného plánu malo byť vyšetrovanie ukončené do roku 1972, úkony sa pretiahli až do druhej polovice 70. rokov. CUHRA, Jaroslav, *Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969-1972*, Praha 1997, str. 27-28.

69 Rozhodnutí prezidenta republiky o amnestii. In: *Sbírka zákonů. 23. február 1973, částka 5.*

Československa vrátilo približne 1371 občanov.⁷⁰ No vzhľadom na početnosť nepovolenej emigrácie v zahraničí, ani táto amnestia neodpovedala nádeji, ktorú do nej vkladali jej tvorcovia. Ešte menšiu úspešnosť môžeme sledovať u nasledujúcich amnestií, ktoré priniesli zhruba 1/5 výsledky v porovnaní so zmienkou amnestiou z roku 1973. Avšak samotným počtom navrátilcom bude venovaný priestor v nasledujúcej kapitole.

70 ABS, fond Správa pasů a víz, Mimořádná porada MV ČSSR s náměstkou konaná dne 23. 2. 1987, Č.j. KM-002/3-87, Tabulka č. 3a.

3. Navrátilci a ich sociálna štruktúra

Kto vlastne boli ľudia, ktorí sa rozhodli pre návrat do Československa? A približne aké percento tvorili navrátilci spomedzi celkového počtu československých emigrantov? Aká bola ich sociálna štruktúra? To sú základné otázky, ktoré by som sa chcela pokúsiť zodpovedať na nasledujúcich stránkach predtým než sa budem venovať ich životným príbehom. Nasledujúca analýza sociálnej štruktúry si nekladie nárok na reprezentáciu sociálneho zloženia navrátilcov do Československa ako celku, ale má slúžiť skôr orientačne pre utvorenie predstáv o zložení analyzovanej skupiny navrátilcov.

Stanovenie početnosti emigrácie býva problematické a názory na jej presnú mieru sa medzi jednotlivými autormi odlišujú v závislosti od použitých prameňov a metód, i keď väčšina autorov sa zhodne na minimálnom počte 200 tisíc ľudí v období od roku 1968 až po rok 1989.⁷¹ Odchýlku od týchto počtov predstavuje štatistika ministerstva vnútra. To prichádza v svojej štatistike pravdepodobne s najnižším vyčíslením emigrácie v období po pražskej jari a to na približne 130 tisíc obyvateľov, aj keď tieto údaje sú v súvislosti s absenciou počtu emigrantov v rokoch 1987, 1988 a 1989 podhodnotené.⁷² Zároveň však môžeme sledovať aj o dosť vyššie odhady, najmä v odborných prácach v oblasti demografie, ktoré emigráciu v priebehu rokov 1948 – 1989 odhadujú na viac než 500 tisíc ľudí.⁷³

K priblíženiu miery reemigrácie nám môže poslúžiť už zmienená štatistika ministerstva vnútra.⁷⁴ Tá vznikla ako podklad pre mimoriadnu poradu ministra vnútra s námestníkmi zo dňa 23. februára 1987. Hoci samotná štatistika nezachycuje návraty počas celého obdobia rokov 1968 - 1989, ale siaha len do roku 1986, predstavuje jeden z malého množstva zdrojov poskytujúcich informácie k ich počtom. Počas týchto rokov sa priemerne každý rok vracalo

71 JEŘÁBEK, Vojtěch. *Českoslovenští uprchlíci ve studené válce*. Brno: 2005, s. 12, 18-19.

72 ABS, fond Správa pasů a víz, Mimořádná porada MV ČSSR s náměstkou konaná dne 23. 2. 1987, Č.j. KM-002/3-87, Tabulka č. 3a.

73 PAUKERTOVÁ, Libuše. Několik základních údajů o odchodech z Československa, 1948-1991. In : BROUČEK, Stanislav - HRUBÝ, Karel (eds.). *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století: Symposium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích zahraničních Čechů k domovu 29. – 30. června 1998*. Praha : Karolinum – Etnologický ústav AV ČR, 2000, s. 26.

74 ABS, fond Správa pasů a víz, Mimořádná porada MV ČSSR s náměstkou konaná dne 23. 2. 1987, Č.j. KM-002/3-87, Tabulka č. 3a.

približne 220 obyvateľov. K niekoľkonásobnému nárastu počtu navrátilcov dochádzalo v rokoch vyhlásenia amnestií prezidenta republiky. Za obdobie rokov 1968 - 1986 sa podľa zmienených podkladov vrátilo z emigrácie do Československa 7744 jedincov, čo predstavuje približne 3,9 % z odhadovaného počtu emigrantov, ak budeme pracovať s vyššie zmieneným odhadom 200 tisíc.

Najvyššiu frekvenciu návratov môžeme sledovať v rokoch, kedy boli vyhlásené už spomenuté amnestie prezidenta republiky. V rámci nich výraznejšie vystupovali početnosťou návratov najmä amnestie z rokov 1969 a 1973, kedy sa vracali jedinci väčšinou po pomerne krátkej dobe v zahraničí. Návrat do vlasti na základe amnestie prezidenta predstavoval pre jednotlivých navrátilcov možnosť, ako sa mohli do Československa vrátiť bez hrozby trestného postihu a ich prípadné predošlé odsúdenie za porušenie paragrafu 109 trestného zákona o nepovolenom opustení republiky im bolo odpustené. Podmienkou však bolo, že sa emigranti pred svojím nepovoleným odchodom a následne po celú dobu svojho pobytu v zahraničí nemohli dopustiť žiadneho ďalšieho trestného činu. Na základe prísľubu beztrestného návratu sa počas amnestií vrátilo do Československa v rokoch 1968 až 1971 3241 ľudí a v roku 1973 to bolo 1371 obyvateľov, čo predstavuje niekoľkonásobne vyšší počet ako bol ročný priemer.⁷⁵

Pre vytvorenie obrazu o sociálnej štruktúre tejto časti populácie som pracovala so vzorkou sto náhodne vybraných navrátilcov. Potrebné údaje som získala z evidenčných kariet, ktoré vyplnili príslušníci Štátnej bezpečnosti na základe informácií poskytnutých reemigrantmi pri ich informačnom vyťažovaní po prekročení československých štátnych hraníc. Tieto údaje boli následne porovnávané s príslušnou dokumentáciou, ktorú boli schopní daní reemigranti doložiť, a uchovávané v rámci Evidencie migrantov a navrátilcov (EMAN). Po národnostnej stránke nepredstavovali normalizační reemigranti veľmi rozmanitú skupinu. Jednalo sa o takmer početne vyrovnané skupiny Čechov a Slovákov, s jasnou prevahou Čechov, zatiaľ čo národnostné menšiny tvorili nepatrné 3 %.⁷⁶ To môže čiastočne súvisieť aj s nepriateľským postojom voči nemeckej a maďarskej menšine rezonujúcim v spoločnosti ešte z čias druhej svetovej vojny, s ktorým sa museli príslušníci menšín stýkať. Väčšie rozdiely môžeme sledovať medzi jednotlivými pohlaviami, kde výrazne prevládali muži, tvoriaci 74 %. Špecifické rozdiely si je medzi pohlaviami možné povšimnúť aj pri ich motivácii a obecnom ladení ich

75 Ibidem.

76 Vid' Príloha č. 2.

životného rozprávania, tieto rozdiely však budú podrobnejšie rozobrané v kapitole venujúcej sa typológii navrátilcov.

Čo sa týka vekového rozloženia, najvyššia frekvencia návratov sa ukazuje medzi jedincami v produktívnom veku života, pri čom 56 % z nich tvorili navrátilci vo veku 18 – 30 rokov.⁷⁷ Druhou najpočetnejšou skupinou boli jedinci medzi 31-40 rokmi predstavujúci 20 % vzorky navrátilcov. Za nimi nasledovala veková kategória medzi 41-50 rokmi s 11 %. Najmenej zastúpené boli skupiny obyvateľov od 50 rokov vyššie so 6 % a mládeže do 18 rokov taktiež zastúpenej 7 %. Vyšší podiel navrátilcov v produktívnom veku môžeme čiastočne vysvetliť prevahou jedincov v produktívnom veku medzi emigrantmi odchádzajúcimi do zahraničia. Tí mali na jednu stranu väčšiu šancu nájsť si prácu a znížiť tým svoju závislosť na pomoci utečeneckých táborov alebo na pomoci humanitárnych organizácií. Získanie legálneho zamestnania však bolo podmienené zaobstaraním si pracovného povolenia. O to si musel jednotlivец požiadať zvlášť u príslušných úradov, prípadne si oňho mal právo požiadať, ak mu bol udelený štatút utečenca, ktorý bolo možné získať jedine na základe predošlého udelenia azylu podľa zásad Ženevskej konvencie.⁷⁸ Mimo pracovného povolenia udelenie azylu umožňovalo taktiež požiadať si úrady danej krajiny o povolenie k dočasnému pobytu, ale aj o pomoc s hľadaním zamestnania.⁷⁹ No samotné povolenie ešte negarantovalo, že hľadanie práce skončí úspešne. Práve nezamestnanosť totiž predstavovala jeden z najzávažnejších problémov nie len medzi emigrantmi zo štátov Východného bloku. Neschopnosť nájsť si akúkoľvek prácu sa stala častým motívom v životných rozprávaniach viacerých navrátilcov a pre mnohých predstavovala obzvlášť silný faktor podporujúci ich rozhodnutie vrátiť sa do Československa.

77 Skresľujúcim faktorom pri analýze zloženia navrátilcov po vekovej stránke je čiastočná absencia evidenčných kariet pre deti a mládež do 18 rokov. Tie boli často zmienené len v rámci evidenčných kariet ich rodičov. Samostatné karty im boli zakladané väčšinou až vo veku od 15 rokov, kedy boli schopní zodpovedať požadované otázky samostatne. Vid' Príloha č. 3.

78 S ratifikáciou Ženevskej konvencie sa dané krajiny zaväzovali, že poskytnú azyl každému, kto sa oprávnene obáva prenasledovania z politických, rasových, náboženských alebo národnostných dôvodov. Vid' Ženevska konvence. Dostupné na <<http://www.osn.cz/dokumenty-osn/soubory/uprchlici.pdf>> (21. 3. 2019)

79 JEŘÁBEK, Vojtěch. *Českoslovenští uprchlíci ve studené válce: dějiny American Fund for Czechoslovak Refugees*. Brno: 2005, s. 132-133.

Po vzdelanostnej stránke sa najviac vracali jedinci s ukončeným stredoškolským alebo odborným vzdelaním, ktorí tvorili 45 % vzorky.⁸⁰ Tesne za tým nasledovali navrátilci s ukončenou základnou školou predstavujúci 40 %, zatiaľ čo vysokoškolsky vzdelaní jedinci zastupovali zvyšných 15 %. Pomerne vysoké zastúpenie ľudí so základným alebo odborným vzdelaním môže súvisieť s už zmieneným problémom nájsť si v host'ovskej krajine prácu. Táto situácia bola ešte o niečo zložitejšia pre jedincov, ktorí mali len základné, prípadne stredoškolské vzdelanie bez ďalšej kvalifikácie. Zatiaľ čo v 60. rokoch pre nich veľkú konkurenciu v oblasti práce predstavovali prevažne imigranti z ostatných európskych krajín, v 70. rokoch sa predovšetkým v Západnom Nemecku presadili ako lacná pracovná sila emigranti z Turecka, ktorí boli koncentrovaní najmä na manuálnych a nekvalifikovaných pracovných pozíciách.⁸¹

Pri pohľade na dostupné prehľady emigrácie zo socialistického Československa môžeme vidieť, že v období rokov 1968 – 1989 sa najviac ľudí rozhodlo emigrovať po udalostiach v auguste 1968, kedy do Československej republiky vpadli vojská krajín Varšavskej zmluvy. Pomerne často sa jednalo o turistov, ktorí sa v tom čase nachádzali na dovolenke v zahraničí a po augustových udalostiach nevedeli, čo ich bude doma čakať, a tak sa rozhodli zotrvať v zahraničí a odtiaľ sledovať vývoj domácej situácie.⁸² K ich pocitu neistoty prispeli aj, veľakrát zveličené, správy šíriace sa o domácom dianí. Keď sa situácia v priebehu nasledujúcich mesiacov nijak zásadne nemenila, časť sa rozhodla pre návrat späť do Československa. K čomu často využili vyhlásenú amnestiu zaisťujúcu im beztravný návrat. No aj po iné roky sa nezriedka stávalo, že si jedinci svoj odchod po krátkom čase v zahraničí rozmysleli a vrátili sa v priebehu pár mesiacov. Nezriedka to súviselo s konfrontáciou so životom v utečeneckých táboroch. To bol prípad 37 % navrátilcov z mojej vzorky, ktorí v zahraničí nezostali dlhšie než šesť mesiacov.⁸³ Ďalších 32 % navrátilcov zostalo v emigrácii 1

80 Vid' Príloha č. 4.

81 KAELBLE, Hartmut. The social history of Europe, 1945-2000: recovery and transformation after two World Wars. English-language edition. New York: Berghahn Books, 2013, s. 185-188.

82 JEŘÁBEK, Vojtěch. *Českoslovenští uprchlíci ve studené válce: dějiny American Fund for Czechoslovak Refugees*. Brno: 2005, s. 150-151.

83 Vid' Príloha č. 5.

až 2 roky, zatiaľ čo 22 % zotrvalo v zahraničí 3 až 4 roky.⁸⁴ Po viac než 5 rokov života v cudzine sa vrátilo do Československa 9 %.

Medzi krajinami, z ktorých sa vracalo najviac československých občanov, výrazne vystupuje Rakúsko a Nemecko. Z nich sa vrátilo približne 52% z tejto vzorky navrátilcov.⁸⁵ Za nimi početnosťou návratov nasledovali Spojené štáty, Kanada, Austrália a Taliansko. Jedným z dôvodov, prečo sa najfrekventovanejšie vracali emigranti práve zo Západného Nemecka a z Rakúska, je pravdepodobne skutočnosť, že ako hraničné krajiny predstavovali prvé útočisko, do ktorého sa uchýľovali jedinci zo socialistických krajín s úmyslom emigrovať na Západ. Mnoho z nich si so sebou prinášali akurát predstavy o prosperujúcom Západe a žiadne alebo len veľmi obmedzené finančné prostriedky, ktoré im nie vždy stačili na zabezpečenie si života, aký si predstavovali. Ich predstavy o živote na Západe sa im často rozpadli pri prvom kontakte so situáciou v utečeneckých táboroch, kedy mohli vidieť preplnené obytné priestory s absenciou súkromia a zažiť dlhé čakacie lehoty na získanie víz do iných krajín. Zmiešané pocity ešte často umocňovala clivosť za domovom a pocit osamotenía, čo spolu s vyššie zmienenými faktormi vo viacerých prípadoch prispelo k skorému návratu domov do Československa. Svoju úlohu však mohli zohrať a komplikácie s vybavovaním víz, prípadne ich zamietnutie.

84 Takáto dĺžka pobytu bola obzvlášť častá u jedincov, ktorí emigrovali do Austrálie. Tí totiž museli pred odchodom podpisovať zmluvu, že tam zostanú pracovať minimálne 2 roky, aby tým splatili austrálskym úradom peniaze za letenku, ktorú im poskytli. Vid' ABS, fond Evidence emigrantů a navrátilců, osobní spis Viliama Aufrichta.

85 Vid' Príloha č. 6.

4. Osudy navrátilcov po prekročení československých hraníc

Navrátilci do Československa ani zďaleka netvorili homogénnu skupinu, líšili sa od seba svojim predošlým životom v Československu, dôvodmi vedúcimi ich ako k emigrácii, tak k neskoršiemu návratu, podmienkami, aké mali v zahraničí a pod. No v ich životných príbehoch môžeme nájsť aj viacero rovnakých motívov. Po svojom príchode do zahraničia museli prechádzať mnohými podobnými situáciami, najmä v súvislosti s ich postavením emigranta žijúceho v neznámej krajine. V tejto kapitole by som sa chcela zamerať práve na okolnosti, ktoré ich čakali po prechode štátnych hraníc, a ich vlastný popis života v emigrácii a následného návratu. Zároveň si kladiem otázku či sa v ich výpovediach objavujú nejaké spoločné motívy alebo názory, ktoré by opakovane zdôrazňovali. Ako hlavný prameň mi pre tento účel poslúžili výsluchy, ktoré viedla Štátna bezpečnosť s vracajúcimi sa jedincami pár dní po návrate do Československa. Tie som doplnila dochovanými vyšetrovacími spismi, v prípade, že boli k jednotlivým navrátilcom zavedené v súvislosti s ich nepovoleným odchodom na Západ. Na úvod by som sa však v krátkosti venovala právnej stránke ich návratu do Československa, resp. povinnosti zo strany štátnych bezpečnostných zložiek v súvislosti s návratom československých občanov z emigrácie.

Popis priebehu návratu z emigrácie do Československa po stránke právne-bezpečnostných opatrení bol stanovený v smernici ministerstva vnútra.⁸⁶ O prekročení československých hraníc navrátilcom malo podľa oficiálnych inštrukcií ihneď po návrate informovať Oddelenie pasovej kontroly, ktoré podávalo hlásenie II. správe Zboru národnej bezpečnosti (ZNB), do ktorého malo zahrnúť informácie o osobných údajoch konkrétneho navrátilca. Súčasne mali príslušníci pasovej kontroly previesť osobnú a batožinovú prehliadku. Ak boli pri tejto prehliadke nájdené spravodajsky zaujímavé predmety, mohli byť dotyčnému s jeho súhlasom zabavené, prípadne odňaté na základe § 79 trestného poriadku č. 141/1961 Zb.⁸⁷ Následne bol navrátiliec predaný príslušnému útvaru Štátnej bezpečnosti, zatiaľ čo pracovníci II. správy ZNB mali za úlohu previesť jeho lustráciu. O jeho ďalšom osude sa potom rozhodovalo na základe stanoviska príslušného útvaru Štátnej bezpečnosti, u ktorého bol

86 ABS, fond Sekretariát federálneho ministerstva vnútra III. díl, inv. j. 1407, Smernice o zpravodajském vytežování a kontrarozvědném rozpracování navrátilců.

87 Zákon č. 141/1961 Zb. zo dňa 29. novembra 1961, trestný poriadok.

rozpracovaný, a na základe skutočnosti či bolo proti navrátilcovi vedené trestné stíhanie a prípadne, či už bol odsúdený. Ak bol konkrétny reemigrant odsúdený v neprítomnosti k trestu odňatia slobody podľa § 109 trestného zákona, musel sa hlásiť u príslušného súdu, kde prebiehal jeho súdny proces.

Zároveň boli jednotliví navrátilci bezprostredne po návrate vypočúvaní Štátnou bezpečnosťou v mieste prechodu československých hraníc. Odtiaľ ich vo väčšine prípadov prepustili do miesta trvalého bydliska a súčasne ich príslušníci Štátnej bezpečnosti upovedomili o povinnosti dostaviť sa na ďalší výsluch v mieste ich bydliska. Tieto výsluchy boli vedené na základe vopred pripravenej série otázok podľa inštrukcií náčelníka Hlavnej správy Štátnej bezpečnosti⁸⁸ a vo väčšine prípadov boli koncipované ako životné rozprávanie. Vypočúvajúci sa mali podľa pokynov sústreďovať predovšetkým na pracovníkov a metódy kapitalistických spravodajských služieb a policajných orgánov a na československých utečencov spolupracujúcich so zahraničnými spravodajskými službami alebo na ich prípadnú nepriateľskú činnosť.⁸⁹

Samotné otázky boli zostavené tak, aby sledovali dva ciele. Prvým bolo pomôcť určiť či sa nejedná o navrátilca s nepriateľským vzťahom voči socialistickému zriadeniu, prípadne či dotyčný nebol naverbovaný zahraničnými tajnými službami. Druhým bolo získať všetky relevantné informácie k hospodárskej, vojenskej, sociálnej a politickej situácii v západných krajinách a užitočné informácie k nepriateľskej československej emigrácii. Okruh otázok začínal vysvetlením triedneho pôvodu daného emigranta a stručným zhrnutím jeho života pred emigráciou. V prvom rade sa rozhovor sústreďoval na detailný popis skúsenosti človeka od okamihu, kedy prekročil štátne hranice. Štátna bezpečnosť sa zaujímala predovšetkým o kontakty s miestnou políciou, byrokraciou v utečeneckých táboroch a pomocných organizáciách, pri čom kládli veľký dôraz na detailný popis lokality a osôb, s ktorými prišli emigranti do styku. Ten vyžadovali aj pri otázkach na ubytovanie a zamestnanie. Viacero otázok sa zameriavalo na sociálne siete navrátilcov počas ich pobytu v zahraničí, pri čom sa snažili čo najviac informácii zistiť k československým emigrantom usídleným na Západe. Informácie získané z výpovedí boli následne konfrontované s dostupnými dokumentami a poznatkami od

88 ABS, fond Sekretariát ministra vnútra VII. díl, sign. RMV č. 7/1976, Hľadiska pro zpravodajské vytěžování navrátilců.

89 ABS, fond Sekretariát federálního ministerstva vnútra III. díl, inv. j. 1407, Směrnice o zpravodajském vytěžování a kontrarozvědném rozpracování navrátilců.

iných emigrantov. Pri čítaní záznamov z výsluchov si môžeme povšimnúť zhodnú osnovu jednotlivých životných rozprávání, aj keď u každého navrátilca nabralo ich rozprávanie trochu odlišné smerovanie.

Tento výsluch mohol prebehnúť v rámci jedného stretnutia, prípadne na pokračovanie. Opakované výsluchy sa diali v prípade, že poznatky konkrétneho emigranta o západných krajinách boli zhodnotené ako informačne zaujímavé alebo keď spochybňovali úprimnosť svedectva dotyčného. K ich ďalšiemu kontrarozviednemu rozpracovaniu došlo v prípade, že boli dotyční navrátilci podozriví zo spáchania alebo z úmyslu spáchať trestný čin. A taktiež ak ich Štátna bezpečnosť plánovala využiť pre plnenie spravodajských záujmov.⁹⁰

Dá sa predpokladať, že výpovede jednotlivých navrátilcov obsahujú určitú mieru skreslenia a nepopisujú ich životné príbehy presne podľa toho, ako sa skutočne odohrali. Na jednu stranu v tomto procese spomínania hrajú úlohu nedostatky samotnej ľudskej pamäte. Viacerí reemigranti sa vracali do Československa po rokoch, čo zanechalo vplyv aj na ich schopnosti rozpomínať sa na presný vývoj udalostí. Časový odstup zároveň dodal ich pohľadu na vlastnú minulosť istú mieru sebareflexie. Svoje predchádzajúce správanie tak popisovali a následne aj hodnotili skrz optiku človeka poznačeného ďalším vývojom udalostí. Navyše sa táto časť ich života spájala s pomerne silnými emóciami, keďže začiatky života v neznámom prostredí pre nich nepredstavovali ľahké životné obdobie. Podstatným faktorom bola však aj samotná situácia, v ktorej sa výpoveď odohrávala. Na základe nimi poskytnutých informácií sa rozhodovala Štátna bezpečnosť o svojom budúcom vzťahu k danému navrátilcovi, čo vypovedajúcim v prípade, že by zanechali dojem nepriateľsky naladenej osoby voči socializmu mohlo skomplikovať ich ďalší život po návrate do Československa. Môžeme predpokladať, že väčšina navrátilcov si túto skutočnosť uvedomovala, a tak sa snažila využiť možnosť k obhájeniu alebo prípadnému ospravedlneniu svojho rozhodnutia odísť na Západ. O tom môže svedčiť aj pomerne častý dôraz na ich lásku k vlasti a s tým súvisiace vyzdvihovanie Československa pri výsluchoch. Ako však jednotliví navrátilci popisovali svoj život v emigrácii? A čo považovali za podstatné zmieniť alebo zdôrazniť v ich životných príbehoch?

4.1 Cesta na Západ

Výpovede navrátilcov začínali objasnením ich rodinných vzťahov, dosiahnutého vzdelania, pracovných pozícií a ich triedneho pôvodu, pri čom ten uvádzali väčšinou ako

90 Ibidem.

robotnícky. Za týmto nasledovali otázky zamerané na ich odchod do zahraničia. Až na pár výnimiek, v ktorých prípade sa jednalo o nelegálny útek cez hranice, väčšina reemigrantov z tejto vzorky vycestovala do cudziny legálne s platnou výjazdovou doložkou. Prevažná časť pre emigráciu využila hromadný turistický zájazd⁹¹, najčastejšie počas výletu do Juhoslávie alebo do Rakúska, prípadne vycestovali na návštevu člena rodiny alebo známeho na základe ich pozvania. V tomto prípade sa však podľa zákona č. 114/1969 Zb. muselo jednáť o pozvanie od osoby legálne žijúcej v zahraničí. Ako sa však sami vo viacerých prípadoch priznali, dané pozvanie bolo nezriedka len sprostredkované cez známeho a samotnú osobu, ktorú mali navštíviť, nikdy nevideli.

„Pozvání pro sebe i mne zajistil Bradáč prostřednictvím nějaké ženy – studentky, jejíž jméno neznám, která předtím emigrovala do Rakouska. S touto ženou jsem se nikdy nesetkal, nevím o koho se jedná.“⁹²

Zámienkou pre výlet do zahraničia bola aj snaha znovu stretnúť známeho alebo známu z ich predchádzajúceho pobytu v cudzine, hoci pre nich často relatívne neznámu osobu, ako môžeme vidieť aj v nasledujúcom prípade:

„V roce 1968 v srpnu jsem byl na rekreaci jako turista v Bulharsku, kde jsem se seznámil s příslušnicí NSR Brigitte Konig [...] S ní jsem si pak začal dopisovat. Začátkem roku 1969 mě jmenovaná pozvala na návštěvu NSR[...] Po příjezdu jsem čekal chvíli na peroně, když jsem viděl, že moje známa mě na nádraží neočekává, dal jsem si zavazadla do úschovny a šel jsem na autobus, který jede do Gilchingu, kde měla bydlet. Po příjezdu na shora uvedenou adresu jsem zjistil, že Brigitte Konig již na této adrese nebydlí a dle sdělení jejich sousedů se měla odstěhovat neznámo kam.“⁹³

Prevažujúca časť navrátilcov nepripustila, že by pred svojím odchodom do zahraničia reálne zvažovala možnosť emigrácie. Práve naopak, dôraz kládli na to, že ich myšlienka zostať v cudzine napadla až po vycestovaní za hranice, prípadne že im tá myšlienka akurát „preletela

91 V socialistickom Československu bolo možné cestovať na skupinové turistické zájazdy len prostredníctvom jedinej cestovnej kancelárie, ktorá mala na hromadné zájazdy monopol, ktorou bol ČEDOK. Na tieto zájazdy z bezpečnostných dôvodov málokedy púšťali viacerých členov rodiny, kvôli obavám, že sa rozhodnú pre emigráciu do zahraničia.

92 ABS, fond Evidence emigrantů a navrátilců, osobní spis Václava Abrta.

93 ABS, fond Evidence emigrantů a navrátilců, osobní spis Lubomíra Abšnajdra.

hlavou“, ale vážnejšie sa ňou nikdy nezaoberali. Svoje rozhodnutie zostať žiť v zahraničí často interpretovali ako spontánnu myšlienku. K úmyslu emigrovať sa priznalo len malé množstvo, no aj tí však prehlasovali, že ich vystaňovanie malo mať síce dlhodobý charakter, ale nie trvalý. Rovnaký zámer konštatuje aj nasledujúci navrátiliec:

„Jak jsem již uvedl v některé ze svých předcházejících výpovědí, měl jsem po celou dobu svého nelegálního pobytu v zahraničí v úmyslu vrátit se někdy v budoucnu zpět do ČSSR. Prakticky již v době, kdy jsem ilegálně překročil čsl. st. hranice do Rakouska jsem byl přesvědčen o tom, že se vrátím zpět do ČSSR.“⁹⁴

Trvanie svojho pobytu v zahraničí podmieňovali naplnením určitého cieľa, za ktorým do zahraničia prišli, či už stelesneného v túžbe vidieť, ako sa žije na „bájnóm“ Západe, zaobstaraní si v Československu nedostupného zbožia alebo ušetrení peňazí pre svoj ďalší život doma. Takmer nikto z nich nepripúšťal, že by sa do Československa už nikdy neplánoval vrátiť. Odlišná situácia sa však črtá v prípade rodín. Tie pomerne otvorene priznávali, že sa pre emigráciu rozhodli už pred svojím odchodom, ktorému predchádzala príprava v podobe rozpredávania majetku alebo zhaňanie užitočných kontaktov v zahraničí.

Samotná pravdivosť tvrdenia o spontánnosti ich emigrácie môže byť však sporná. Hoci sa u niektorých navrátilcov mohlo skutočne jednať o nečakané rozhodnutie, u časti z nich ich hodnovernosť podkopáva okolnosť, že si na svoj turistický zájazd do zahraničia so sebou brali doklady potrebné pre získanie zamestnania, ako napr. maturitné vysvedčenie alebo výučné listy.⁹⁵ Táto skutočnosť však nemala až taký vplyv na výsledné hodnotenie ich nebezpečnosti v očiach Štátnej bezpečnosti. Podstatnejším pri ich posudku bolo zmienené konštatovanie, že rozhodne nezamýšľali Československo opustiť natrvalo, aj keď u niektorých nemuselo byť založené na pravde. Práve toto tvrdenie dodávalo ich príbehom zdanie úteku za dobrodružstvom. Zároveň však nepriamo dodávalo legitimitu domácemu režimu spochybnenú početnou emigráciou. Československá republika totiž z ich rozprávania nevychádzala ako krajina, ktorú opúšťajú vlastní občania z nespokojnosti alebo z politických výhrad, ale len z túžby na chvíľku si vyskúšať život za hranicami.

94 ABS, fond Evidence migrantů a navrátilců, osobní spis Ladislava Adámka.

95 Aj keď medzi emigrantmi prevládala tendencia nechávať si svoje doklady doma, aby nevzbudili na hraniciach podozrenie.

Rozhodujúcim faktorom, ktorý uvádzalo viacero navrátilcov ako dôvod, prečo sa rozhodli nevrátiť sa z ich zájazdov a aspoň dočasne zostať žiť v zahraničí, bol vpád vojsk Varšavskej zmluvy v auguste 1968. Ako zdôrazňuje nasledujúci emigrant, často to súviselo aj so zlou informovanosťou o domácich pomeroch:

„Tu ma zastihli augustové udalosti a nakoľko o situácii v ČSSR boli rôzne protichodné správy, bol som sa informovať na čsl. ZÚ, kde prítomný veľvyslanec Pithard, bolo prítomných asi 250 čsl. Občanov, nás nabádal, aby sme sa zatiaľ do ČSSR nevracali a počkali na vývin ďalšej situácie.“⁹⁶

Ďaleko od domova a bez informácií od svojich blízkych sami poriadne nevedeli, čo za pomery si mali po vstupe spojeneckých vojsk doma predstavovať. Ich situáciu neľahčili ani poplašné správy, ktoré sa v zahraničí medzi československými občanmi šírili. Turisti z Československa, netušiaci čo ich môže doma po návrate čakať, sa tak začali obracať na československé zastupiteľské úrady v zahraničí a žiadať ich o radu, ako by sa mali v tejto situácii zachovať.⁹⁷ Od nich sa zároveň snažili získať pomoc s predĺžením svojho pobytu, aspoň dokiaľ by sa situácia doma trochu neupokojila. Žiadosti o predĺženie z tohto obdobia vybavovala československá strana vo väčšine prípadov kladne a pobyty svojim občanom bez problémov predĺžila. To súviselo so snahou presvedčiť československých občanov k návratu domov. Pokyny k predlžovaniu platnosti výjazdnych doložiek dala zastupiteľským úradom samotná vláda.⁹⁸

V prípade takéhoto legálneho predĺženia navrátilcom nehrozil žiaden právny postih, pokiaľ sa vrátili do Československa pred uplynutím povolenej doby pobytu. Návrat do vlasti emigrantom zjednodušovala aj amnestia prezidenta republiky vyhlásená dňa 27. mája 1969. Za jej vyhlásením môžeme sledovať snahu presvedčiť váhajúcich jedincov a občanov, ktorí sa nechceli vrátiť kvôli obavám z prípadného trestného postihu za ich rozhodnutie zostať v zahraničí bez povolenia. Pomôcť Čechom a Slovákom v zahraničí počas tejto zložitej situácie sa snažili aj rôzne dobrovoľnícke organizácie, vrátane Amerického fondu pre československých

96 ABS, fond Evidence migrantů a navrátilců, osobní spis Teodora Andrásyho.

97 JERÁBEK, Vojtěch. *Českoslovenští uprchlíci ve studené válce: dějiny American Fund for Czechoslovak Refugees*. Brno: 2005, s. 150.

98 NA, fond Předsednictvo ÚV KSČ 1966-1971, sv. 96, a.j. 158, Zásady pro postup vůči občanům, kteří po 21. 8. 1969 už stali v cizině.

utečencov (AFCR)⁹⁹. Tento fond v rámci snahy o pomoc oslovil imigračnú službu v Spojených štátoch a ich State department, s ktorými prerokovávali možnosť získania povolenia k zamestnaniu a trvalý pobyt v Spojených štátoch na 2 roky pre prípadných záujemcov z pomedzi československých emigrantov.¹⁰⁰

U nemalej časti československých občanov môžeme pozorovať úsilie o legalizáciu ich pobytu v zahraničí. To sa snažili dosiahnuť pred skončením platnosti výjazdnej doložky prostredníctvom podávania žiadosti o predĺženie povolenej doby pobytu. Ako dôvod pre toto predĺženie zvyčajne uvádzali nedoriešené záležitosti v danej krajine, ako napr. nevyrovnané dlhy alebo bytovú, prípadne pracovnú situáciu. Československé úrady odpovedali na tieto žiadosti prevažne kladne a pobyt daným občanom predĺžili, predovšetkým ak sa jednalo o ich prvú žiadosť. Samotné vybavenie žiadosti však trvalo niekoľko týždňov až mesiacov, čo pri neistote súhlasu zo strany československých úradov motivovalo viacerých občanov k predčasnému návratu.

Niektorí emigranti však uprednostnili inú možnosť a už po prvých dňoch v host'ovskej krajine sa rozhodli kontaktovať miestnu políciu, ktorá ich po prevedení výsluchu poslala rovno do jedného z utečeneckých táborov, prípadne ich nechali prenocovať, ak sa tábor nachádzal ďaleko. Na rakúskom území sa jednalo väčšinou o tábor Traiskirchen, na nemeckom o tábor Zirndorf, kde sa museli po príchode okamžite hlásiť táborovej správe a dočasne boli ubytovaní v rámci tzv. tranzitnej stanice.¹⁰¹ Táborová správa im po overení ich totožnosti podala informácie k možnosti získaniu azylu a poskytla im balíčky obsahujúce napr. ložné textílie, misku alebo holiace potreby.¹⁰² Súčasťou registrácie bola aj lekárska prehliadka, odňatie odtlačkov a odobratie cestovného pasu. Zároveň museli všetci emigranti absolvovať výsluch, až po ktorého prebehnutí mohli byť ubytovaní mimo jednotku izolácie.¹⁰³ Tam dostali možnosť

99 Americký fond pre československých utečencov patril medzi najvýznamnejšie inštitúcie zamerané na sociálnu pomoc emigrantom samotnými emigrantmi. Založil ho v apríli 1948 bývalý československý diplomat a právnik, Ján Papánek.

100 JEŘÁBEK, Vojtěch. *Českoslovenští uprchlíci ve studené válce: dějiny American Fund for Czechoslovak Refugees*. Brno: 2005, s. 150.

101 Ibidem, s. 132-134.

102 ABS, fond Hlavní správa rozvědky (I. správa), reg. č. 12911/302 I. S.

103 Na tento pohovor jednotliví emigranti čakali aj niekoľko dní, väčšinou sa čakacia lehota neprekročila 7 dní, ale v prípade vyššej vyťaženia tábora mohla predstavovať až 14 dní. Samotná izolácia alebo tzv. karanténa bola tvorená veľkou izbou, v ktorej bolo naraz ubytované približne 20 - 25

požiadať si o azyl podľa zásad Ženevskej konvencie a tým získať oficiálny status utečenca. Jeho získavanie sa však s nárastom počtu emigrantov z iných krajín postupne sťažovalo.¹⁰⁴ Československí občania tak museli dokazovať, že boli v Československu postihovaní kvôli ich politickým názorom alebo museli čeliť potlačovaniu ich ľudských práv. V tomto im boli nápomocní aj úradníci v utečeneckých táboroch, ktorí im pri výsluchoch odporúčali, čo majú zahrnúť do ich motivácie k odchodu, aby im bol azyl udelený. Medzi najčastejšie zmieňované medzi jednotlivými emigrantmi patrilo nesúhlas s príchodom vojsk Varšavskej zmluvy alebo účasť na aktivitách spojených s pražskou jarou, prípadne nemožnosť slobodne vyznávať a praktikovať svoje náboženstvo. Rady čo uviesť k ich motivácii k odchodu im dávali aj ostatní československí emigranti, ktorí si už zmieným výsluchom prešli:

„Před příchodem do této kanceláře mě čsl. uprchlíci říkali, že jestli chci zůstat v NSR tak abych uvedl, že jsem byl účastníkem demonstrací v ČSSR proti stávajícímu socialistickému režimu, proti přítomnosti spojeneckých armád v ČSSR a podobně.“¹⁰⁵

No už v priebehu procesu vybavovania politického azylu sa museli jednotlivci hlásiť k emigrácii do iného štátu. Získaním politického azylu im síce bol udelený oficiálny status utečenca, to však emigrantov neoprávňovalo k pobytu na nemeckom alebo rakúskom území, ale po prechodnom pobyte počítali s ich odchodom do ďalšieho štátu.¹⁰⁶ Získanie azylu im poskytovalo oficiálny štatút utečenca oprávňujúci dotýčaných k pobytu v táboroch, avšak nie k zotrvaní v danej krajine. Zároveň im to ukladalo povinnosť oznámiť akúkoľvek dlhšiu neprítomnosť v tábore, aj keď niektorí emigranti boli po získaní azylu presídlení do penziónov, prípadne si našli sami iné dočasné ubytovanie. Štatút utečenca zároveň dovoľoval jednotlivcom požiadať si úrady príslušného štátu o dočasné povolenie k pobytu a taktiež pracovné povolenie potrebné pre získanie zamestnania, s pomocou ktorého si mohol hradiť poplatky za ubytovanie

emigrantov a slúžila k zamedzeniu kontaktu nepreverených jedincov s ostatnými emigrantmi a taktiež úniku informácií o fungovaní tábora do rúk spravodajských služieb štátov socialistického bloku. Vid' ABS, fond Hlavní správa rozvědky (I. správa), reg. č. 12911/302 I. S.

104 Aj keď podľa výpovede jedného z navrátilcov, ktorý pracoval v tábore Traiskirchen na registrácii emigrantov, udeľovanie azylu často záviselo aj na nálade konkrétneho úradníka. Vid' ABS, fond Hlavní správa rozvědky (I. správa), reg. č. 12911/302 I. S.

105 ABS, fond Evidence migrantů a navrátilců, osobní spis Lubomíra Abšnajdra.

106 JEŘÁBEK, Vojtěch. *Českoslovenští uprchlíci ve studené válce: dějiny American Fund for Czechoslovak Refugees*. Brno: 2005. Prameny a studie k dějinám československého exilu 1948-1989, s. 132-133.

a stravu v tábore. Ešte pred získaním azylu si jednotlivci žiadali o víza do krajiny, do ktorej chceli vycestovať, súčasťou čoho boli aj prijímacie pohovory. Za čím nasledovalo obdobie niekoľko týždňového až niekoľko mesačného čakania na oznámenie výsledku. V prípade Spojených štátov alebo Kanady sa čakanie pohybovalo väčšinou okolo 5 až 7 mesiacov.¹⁰⁷ Niektoré krajiny preferovali medzi jednotlivými žiadateľmi o víza určité typy emigrantov. Austrálske úrady tak napr. uprednostňovali rodiny s deťmi¹⁰⁸, Juhoafrická republika preferovala zase jedincov s univerzitným titulom, predovšetkým v technickom smere, zatiaľ čo Západné Nemecko zvyhodňovalo emigrantov s nemeckým pôvodom.¹⁰⁹

4.2 Diabli advokáti

Pred pokračovaním v popise rozprávania o živote navrátilcov v ich výpovediach, by som sa vrátila k momentu vzniku ich rozhodnutia emigrovať. Ako už bolo zmienené vyššie, viacerí československí občania pri svojich výsluchoch zdôrazňovali, že ich rozhodnutie zostať žiť v zahraničí vzniklo ako spontánna myšlienka až po prekročení štátnych hraníc. Hoci sa pravdivosť tohto tvrdenia môže prípad od prípadu líšiť, jednotlivé príbehy spájajú aj iný spoločný znak, ktorý sa opakovane objavoval vo výpovediach, aj napriek rozdielnym životným okolnostiam. Tým motívom bola postava nepriateľského československého občana lákajúca ich k životu v zahraničí.

Prvé dni svojho pobytu v neznámej krajine jednotlivci zvyčajne trávili pri spoznávaní nového miesta a zoznamovaní sa s okolím. Práve počas týchto prechádzok často natrafili na ďalších československých občanov, ktorí si ich povšimli, keď začuli ich rozhovor v známom jazyku. Tí sa pre budúcich emigrantov stali dôležitým zdrojom informácií o živote v zahraničí. Avšak v rozprávaní navrátilcov bývajú títo emigranti vykresľovaní viac než len ako „informačné stredisko“. Z ich výpovedí vyvstáva ich zobrazenie ako usadených emigrantov, ktorí pracujú v prospech kapitalizmu a zvädzajú československých turistov na nesprávnu cestu.

„Neznámý muž mě řekl, že už je v NSR 10 let, ať nejsem blbý a zpět do ČSSR ať se nevracím a zůstanu v NSR, že zde můžu hrát hokej.“¹¹⁰

107 ABS, fond Hlavní správa rozvědky (I. správa), reg. č. 12911/302 I. S.

108 ABS, fond Evidence migrantů a navrátilců, osobní spis Jaroslava Alexu.

109 ABS, fond Hlavní správa rozvědky (I. správa), reg. č. 12911/302 I. S.

110 ABS, fond Evidence migrantů a navrátilců, osobní spis Martina Alfrichtra.

Jednotliví navrátilci sú tak v svojich rozprávaniach situovaní do pozície obetí, ktoré uverili rozprávkovým príslubom bývalých spoluobčanov a až po vlastnej skúsenosti zistili, že život v emigrácii nie je tak jednoduchý.

Títo usadlí emigranti svoje „obete“ najčastejšie vystriehli v uliciach alebo reštauráciách, kde oslovovali československých turistov a rozprávali s nimi o svojom živote na Západe. Svoj život v emigrácii vykresľovali takmer výlučne pozitívne, čo navrátilci, ale aj príslušníci Štátnej bezpečnosti, interpretovali ako viac či menej priame presvedčanie k emigrácii.

„Při zpáteční cestě jsme se náhodou dostaly k jedné škole, kde byl shluk mladých lidí a mezi nimi jsme zaslechly češtinu. Informovali jsme se, oč se jedná a bylo nám nějakou dívkou sděleno, že tam jsou studenti z ČSSR ve škole na jednoročním kursu. Jednalo se o školu s názvem ALLIANS FRANCE poblíž Sorbony. Na radu jedné dívky jsem se také přihlásila do této školy s tím, že pobyt dle jejího vysvětlení mě bude prodloužen na 1 rok.“¹¹¹

Najčastejšie zdôrazňovaným aspektom bol obraz západných krajín ako miest, kde sa dá rýchlo zbohatnúť a zabezpečiť si tak finančne bezstarostný život. Ďalšou témou, ktorá našla odozvu u váhajúcich jedincov, boli plné regály obchodov a pestré príležitosti ku kultúrnemu a spoločenskému vyžitiu. To bola pre niektorých obzvlášť lákavá predstava, najmä po obmedzených možnostiach, ktoré zažili sami v Československu. Súčasťou toho bolo v niektorých prípadoch aj pozvanie za zábavou:

„Zde jsme si prohlédli město, kde jsem se setkal s několika čl. občany, kteří toho času již žili v emigraci v NSR a tito se mi nabídli, že mě provedou městem že si zajdeme na striptýz a do kasina. Tito lidé vychvalovali život v NSR, výdělkové možnosti, svobodu podnikání apod.“¹¹²

Zaujímavá je však v týchto prípadoch absencia tematiky porušovania ľudských práv a domácej politickej situácie. Najjednoduchším vysvetlením je snaha navrátilcov o vyhnutie sa politickým témam počas výsluchu, aby si tým sami nesťažili svoju situáciu, keďže zmienka o emigrantoch v súvislosti s kritikou politickej situácie v Československu mohla vyvolať zvýšenú pozornosť Štátnej bezpečnosti. Proti tomuto vysvetleniu však stojí skutočnosť, že sa k politickej problematike vyjadrovali pri viacerých iných otázkach. Ako ďalšie možné

111 ABS, fond Evidence migrantů a navrátilců, osobní spis Evy Aranjelovičové.

112 ABS, fond Evidence migrantů a navrátilců, osobní spis Šimona Ambroža.

vysvetlenie sa ponúka prevažne ekonomickej motivácie k odchodu u jednotlivých emigrantov, ktorá mohla túto absenciu zapríčiniť.

V miernejších prípadoch usadlí emigranti nevystupovali ako propagátori emigrácie, ale vďaka svojim skúsenostiam so životom v zahraničí ako zdroje informácií. Najmä pre ľudí, ktorí nemali v danej krajine žiadnych príbuzných alebo známych, predstavovali cenných informátorov o praktických veciach, ako boli záležitosti spojené s utečeneckými tábormi, vybavovaním azylu alebo hľadaním si práce. Často im skrz svoje vlastné kontakty odporučili lacné ubytovanie u známeho alebo prácu, kde berú aj emigrantov bez znalosti jazyka. Medzi opakujúce sa rady patrilo dôraz na nesúhlas so vstupom vojsk Varšavskej zmluvy do Československa pri žiadosti o politický azyl.

Môžeme pozorovať, že usadlí emigranti sa stali v rozprávaniach jednotlivých navrátilcov akousi figúrou pomáhajúcou im s podaním ich životného príbehu. Dlhoroční emigranti tak boli situovaní do postavy „diablovho advokáta“ v prospech opustenia Československej republiky. Zodpovednosť za rozhodnutie emigrovať tým bola čiastočne prenesená na týchto usadlíkov, čo pomáhalo s potvrdzovaním nepriateľského obrazu Západu verbujúceho si agentov medzi československými občanmi a z nich to robilo naivné obeť, ktoré uverili vzdušným zámkom a odišli za predstavou „luxusného“ života a nie z nespokojnosti alebo z politických dôvodov.

4.3 Pracovná sféra života v emigrácii

V prípade, že československí občania plánovali zostať v zahraničí dlhobojšie, bolo potrebné, aby si zaobstarali pravidelný prísun financií. To sa vzťahovalo aj na emigrantov žijúcich v utečeneckých táborech, ktorým museli odovzdávať príspevky za stravu a ubytovanie. Niektorým sa síce pred odchodom podarilo vziať si sebou nejaké úspory, často získané z rozpredania časti svojho majetku, no väčšinou to nepredstavovalo veľkú čiastku. Hoci si mohli požiadať o finančnú výpomoc u rôznych humanitárnych organizácií ako bol Americký fond pre československých utečencov alebo u katolíckej organizácie Charitas, tieto príspevky neboli zďaleka dostačujúce na kvalitatívne lepší život, aký si predstavovali. Preto sa väčšina už od začiatku snažila nájsť si zamestnanie, v najlepšom prípade čo najviac odpovedajúce ich dosiahnutému vzdelaniu. Hľadanie si akejkoľvek pracovnej pozície však pre mnohých predstavovalo značný problém. Legálne získanie zamestnania mimo utečenecký tábor bolo možné až po udelení azylu podľa zásad Ženevskej konvencie alebo po udelení pracovného povolenia. Avšak ani splnenie tejto podmienky nezaručovalo, že sa pre daného emigranta

nejaká pracovná pozícia aj našla, a aj v prípade pozitívneho výsledku často znamenala pokles oproti predošlému pracovnému zaradeniu.

Ďalšou možnosťou, ako mohli jedinci vyriešiť svoju finančnú situáciu, bolo nájdenie si zamestnania „na čierno“. Tieto práce a občasné brigády boli obzvlášť časté najmä u jedincov žijúcich v utečeneckých táboroch, kde sa nachádzali desiatky až stovky emigrantov v podobnej pozícii. Pri hľadaní práce si mohli dotyční emigranti požiadať o pomoc zmienené humanitárne organizácie, táborovú správu alebo mohli skúsiť šťastie a informovať sa „po známostiach“. Čo sa týka krátkodobých brigád v utečeneckých táboroch, o tých získavali informácie najčastejšie z vývesných tabúl umiestnených na nádvorí tábora.¹¹³

Pri sledovaní konkrétnych príbehov sa ako podstatná komplikácia pri hľadaní práce ukazuje neznalosť jazyka danej krajiny. V mnohých prípadoch sa totiž dotyční rozhodli pre emigráciu bez akejkoľvek znalosti alebo len s veľmi obmedzenou znalosťou jazyka štátu, do ktorého sa chceli uchýliť. To im sťažovalo nie len administratívne úkony súvisiace s ich pobytom, ale aj obmedzovalo okruh možných pracovných pozícií. Zároveň sa neznalosť jazyka odzrkadlila aj v absencii ich spoločenského života, čo mohlo vzhľadom na okolnosti viesť k pocitom izolovanosti. Väčšina navrátilcov z mojej vzorky disponovala pred svojím odchodom do zahraničia len malými znalosťami cudzieho jazyka, čo sa premietlo aj do ich hodnotení života v emigrácii. Tento nedostatok, predovšetkým týkajúci sa nemeckého jazyka, sa najčastejšie ukázal už pri prvom kontakte so západonemeckou alebo rakúskou políciou, s ktorou sa bez prítomnosti tlmočníka len ťažko dohovárali. Vyrovnať sa s týmto problémom im pomáhali večerné jazykové kurzy, ktorých sa v rámci tejto skupiny navrátilcov početne zúčastňovali najmä jedinci žijúci v Austrálii alebo v Spojených štátoch.

No mimo nezamestnanosť a vysokú pracovnú fluktuáciu, ktorá bola zmieňovaná viac než v polovici prípadov, sa v časti výpovede venujúcej sa pracovnej sfére opakovane objavovali pripomienky týkajúce sa vyžadovaného pracovného výkonu. Práve kritika atmosféry v práci a nárokov kladených na zamestnancov sa tak stala ďalším motívom spájajúcim ich životné rozprávania. Na rozdiel od predošlého života v Československu prišli niektorým emigrantom pracovné podmienky v zahraničí o dosť náročnejšie. Jednotlivým navrátilcom najviac prekážalo náročné pracovné tempo a tlak zamestnávateľov, na čo najlepší výkon. Už pri

113 Každodennosti v utečeneckom tábore sa venuje podrobnejšie v svojej diplomovej práci VRBA, Jakub. *Uprchlícký tábor Traiskirchen mezi šedesátými a osmdesátými lety dvacátého století* [online]. 2013 [cit. 2019-03-24]. Dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/123016>.

aj tak náročnom živote v emigrácii sa tak prísnu pracovnou atmosférou, navyše väčšinou za nízku mzdu, cítili značne vyčerpaní.

„K celkovému svému pobytu v zahraničí chci uvést, že v Austrálii, i když jde o zemi velmi zajímavou, se zde musí velmi tvrdě pracovat k uhájení osobní existence.“¹¹⁴

Ich situáciu často zhoršovala aj neistota týkajúca sa udržania danej pracovnej pozície:

“Už ihned po příchode do zahraničia som videl, že nie je tu všetko tak, ako som si to predstavoval a hlavne pocit, že Vás kedykoľvek Váš zamestnávateľ z práce prepustí, psychicky na mňa doliehalo. Táto skutočnosť v Kanade visí hlavne ako hrozba nad každým emigrantom, ktorý nemajú dobré postavenie v akomkoľvek obore zamestnania.”¹¹⁵

Táto kritika bola po návrate československých emigrantov do Československa často využívaná aj v domácich médiách k negatívnej prezentácii života v kapitalizme a k odradeniu potenciálnych emigrantov z radov československých občanov. Samotná kritika tak prispievala k potvrdzovaniu obrazu Západu ako sveta plného vykorisťovania. Kapitalistické krajiny boli aj s jej pomocou vykresľované ako podporujúce podnikateľov, ktorí sa sústreďovali len na vlastný zisk na úkor svojich obyvateľov, zatiaľ čo Československo z toho vychádzalo ako to kvalitatívne lepšie a starostlivejšie. Podobné záverečné zrovnanie kapitalistických štátov s Československom môžeme vidieť aj v rozhovore navrátilca, Miroslava Majera, ktorý poskytol pre televízny program Maják:

„Po nejakých rokoch som zistil, že ten štát alebo ten štát, že je to všetko jedno a že všetok kapitalistický systém sa nemôže prirovnávať k nášmu socialistickému zriadeniu.“¹¹⁶

Medzi pripomienkami navrátilcov vzťahujúcimi sa k pracovnej atmosfére sa vyskytla aj neexistencia možnosti odskočiť si na pauzu na cigaretu. Na tú sa počas svojho výsluchu pošťožovalo niekoľko emigrantov, z ktorých výpovedí vyplývala ako akési „základné právo“ všetkých zamestnancov. Práve takáto zdanlivá maličkosť ako fajčiarska pauza pre nich mohla symbolizovať dočasný únik z náročného pracovného tempa a po jej obmedzení viacerým

114 ABS, fond Evidence migrantů a navrátilců, osobní spis Marie Ahlstrom.

115 ABS, fond Evidence migrantů a navrátilců, osobní spis Ing. Františka Balinta.

116 Maják speciál (1986) – Neškodný kontraband (p.1/2). In: Youtube [online]. 15.04.2010 [cit. 2019-03-23]. Dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=2jnF6AIRqL0>.

emigrantom chýbala a zdôrazňovali, že v Československu im nevzali aspoň túto poslednú malú „vymoženosť“.

„Pokiaľ ide o pracovnú morálku je lepšia ako u nás, od robotníka sa vyžaduje viac ako u nás, viac pracovného vypätia, presnosť v dochádzke do práce, absencia je tam nemysliteľná, pokiaľ išlo o fajčenie v práci, mohol mnoho razy vyfajčiť iba polovicu, lebo majster už napomínal.“¹¹⁷

4.4 Spoločenský život a voľný čas

Rozhodnutie opustiť svoj domov a začať nový život v zahraničí bez akýchkoľvek životných istôt rozhodne nepatrí medzi jednoduché životné voľby. Jednotliví emigranti nie len že prichádzali do pre nich neznámeho prostredia, ale za sebou nechávali svoje rodiny a roky budované priateľstvá a známosti. Život v novej krajine bol plný rizík a bez svojich blízkych, na ktorých sa v prípade výskytu problému nemohli obrátiť, predstavoval desivú skúsenosť. Pokiaľ sa dotyční emigranti nerozhodli pre návrat do Československa, nemohli s určitosťou počítať s tým, že ich prídu rodinní príslušníci v blízkej dobe navštíviť, minimálne po dobu ich nelegálneho pobytu v zahraničí. Totiž podľa zákona č. 114/1969 Zb. pri schvaľovaní výjazdnej doložky do zahraničia mohli navštevovať len príbuzných, ktorí sa v zahraničí zdržiavali legálne. To len prehlbovalo už existujúci pocit izolovanosti v neznámom prostredí, ktorý bol často umocnený neznalosťou jazyka danej krajiny, čo spoločne problematizovalo ich úspešnú integráciu do nového prostredia.

Možno práve nedostatočná znalosť cudzieho jazyka a nostalgia po domove viedli k tomu, že sa emigranti aj v zahraničí obklopovali prevažne Čechmi alebo Slovákmi. Zároveň k tomu do istej miery mohla prispievať aj zrovnateľná situácia, v ktorej sa nachádzali a ktorá im umožňovala zdieľať medzi sebou užitočné informácie a rady. Väčšina ich známostí vznikla na základe spoločnej skúsenosti, najčastejšie v prostredí utečeneckého tábora alebo medzi kolegami v práci. No na základe ich vlastného popisu ich sociálnych sietí v zahraničí uvádzaného po návrate vyvstáva obraz nadväzovania skôr povrchných známostí než blízkych vzťahov medzi emigrantmi, aj keď sa našlo niekoľko výnimiek. Pri rozprávaní o emigrantoch z Československa, ktorých spoznali počas svojho pobytu, zdôrazňovali, že s nimi strávili len

117 ABS, fond Evidence migrantů a navrátilců, osobní spis Teodora Adámka.

relatívne málo času a prakticky sa navzájom ani veľmi dobre nepoznali.¹¹⁸ Toto tvrdenie podporovali uvádzaním minimálneho množstva informácií o konkrétnych emigrantoch, pri čom argumentovali práve „vražnými“ vzťahmi alebo ich zlou pamäťou. K popisu samotných emigrantov často používali len krstné meno v spojitosti s mestom, z ktorého dotčení známi pochádzali, s tým že o ich priezvisko alebo iné osobné informácie sa nikdy nezaujímali.

Ako možné vysvetlenie týchto „plytkých“ vzťahov sa nám ponúka snaha ochrániť nie len svojich priateľov pred záujmom príslušníkov Štátnej bezpečnosti, ale aj samých seba prostredníctvom obmedzenia množstva poskytovaných informácií.¹¹⁹ Príliš veľa kontaktov medzi československými emigrantmi alebo prípadná väzba na nepriateľsky ladeného emigranta mohla situácii reemigrantov po návrate značne uškodiť. Ďalšou možnosťou je, že jednotliví návratilci v svojich výpovediach rozprávali pravdivo a počas svojho života v zahraničí mali skutočne len nepočetné a povrchné spoločenské kontakty, čo sa mohlo podieľať na ich neúspešnej integrácii do nového prostredia a taktiež umocniť ich motiváciu k návratu do Československa. V prospech tohto vysvetlenia hovorí aj skutočnosť, že nie každý emigrant si popri náročnej a často málo platenej práci našiel čas alebo finančné prostriedky k rozvíjaniu známostí či už počas posedení v reštauráciách alebo pri iných voľnočasových aktivitách. Zároveň je však možné sledovať rozdiel v zhovorčivosti podľa dojmu, aký sa snažili jednotliví návratilci u Štátnej spoločnosti vyvolať. U ľudí, ktorí sa počas výsluchu dobrovoľne ponúkali k spolupráci s ŠtB, sa objavovala tendencia k detailnejšiemu popisu ostatných emigrantov v snahe nakloniť si príslušníka Štátnej bezpečnosti na svoju stranu.

Nadväzujúca otázka zo strany Štátnej bezpečnosti súvisela s krajskými spolkami a konkrétnymi podnikmi, v ktorých dochádzalo k pravidelnému stretávaniu emigrantov z Československa. Príslušníci ŠtB sa zaujímali nie len o účasť vypočúvaného návratilca na týchto aktivitách, ale aj o akékoľvek ďalšie informácie o miestach samotných. Značná časť reemigrantov síce priznala, že o existencii týchto miest vedela, ale zároveň dodali, že nikdy

118 Vid' napr. ABS, fond Evidence emigrantů a návratilců, osobní spis Ludovíta Bagina; ABS, fond Evidence emigrantů a návratilců, osobní spis Benedikta Bachroňa alebo ABS, fond Evidence emigrantů a návratilců, osobní spis Miroslava Albrechta.

119 Tieto obavy sa ukázali pre viacerých ako oprávnené. Štátna bezpečnosť zvyčajne postupovala zmienené mená príslušným odborom a porovnávala informácie k zmieneným emigrantom, prípadne ak sa neskôr sami vrátili do Československa, zrovnávali ich výpovede.

neprejavili záujem ich navštíviť a intenzívnejšie sa spoločovať s ďalšími emigrantmi¹²⁰, prípadne popreli akékoľvek vedomosti o organizáciách československých emigrantov v danej lokalite.¹²¹ Ak sa jednalo o tzv. starousadlíkov z radov československých emigrantov¹²², takmer u všetkých navrátilcov môžeme vidieť ostražité popieranie akéhokoľvek kontaktu s nimi, prípadne len ojedinelú zmienku o ich existencii. Tí, podľa popisu niektorých navrátilcov, tvorili uzavretú komunitu dištancujúcu sa od novo prichádzajúcich spoluobčanov. Zároveň značná časť navrátilcov ostro kritizovala aj československú tlač vychádzajúcu v zahraničí, ktorá sa vyjadrovala k domácim pomerom. O podobných článkoch rozpráva aj navrátiliec František:

*„Pamätám sa, že v jednom článku bolo opisované, že naši občania, ktorí sa vracajú do ČSSR sú dávani do koncentrákov, že nesmú bývať v pôvodnom bydlisku a nemôžu byť zamestnaní vo svojich pôvodných miestach.“*¹²³

No aj iní emigranti hodnotili emigrantskú tlač ako príliš zaujatú a šíriacu o živote v Československu zveličené alebo dokonca vymyslené informácie s cieľom nepriateľsky prezentovať Československo a komunizmus obecné.

4.5 Imaginárny Západ

Československí občania prichádzajúci do zahraničia si so sebou síce často prinášali len nedostatočné finančné prostriedky, no o to bohatšie predstavy o živote v zahraničí. Väčšina z nich utekala za splnením si svojich snov, či už to bola túžba cestovať, žiť slobodne alebo zabezpečiť si lepší život pre seba a svoju rodinu. Aj to boli dôvody, prečo mali od života na Západe vysoké očakávania, často znásobené správami z okolia. Hoci niektorým sa podarilo okúsiť si zahraničie v minulosti pri ich predošlých návštevách alebo služobných cestách, o reálnom živote emigranta nemali až na výnimky zrovna jasné predstavy.

120 Vid' napr. ABS, fond Evidence emigrantů a navrátilců, osobní spis Františka Ladislava Adriana.

121 Vid' napr. ABS, fond Evidence emigrantů a navrátilců, osobní spis Renaty Adamcové

122 Pod starousadlíkmi sú myslení emigranti z pofebruárovej vlny, ktorých odchod bol reakciou na nástup nového režimu v Československu. Preto prípadný frekventovaný kontakt s nimi mohol priniesť navrátilcovi nálepku nepriateľsky ladeného emigranta a skomplikovať mu okolnosti návratu do Československa.

123 ABS, fond Evidence emigrantů a navrátilců, osobní spis Ing. Františka Balinta

K prvej konfrontácii predstáv emigrantov s realitou života v zahraničí prichádzalo zvyčajne v prvých dňoch od prekročenia hraníc a definitívneho rozhodnutia emigrovať. Často to súviselo s ich presídlením do utečeneckého tábora v Rakúsku alebo Západnom Nemecku. Tie boli totiž preplnené pod návalom emigrantov, a to nie len z krajín na východ od železnej opony. Navyše prvé dni, až do prevedenia výsluchu museli stráviť v izolácii alebo ako sa hovorilo v emigrantskom slangu v tzv. karanténe slúžiacej k odfiltrovaní potenciálne nebezpečných osôb. Dlhšie tam boli ponechaní najmä emigranti, ktorí sa dostali za hranice ilegálne alebo uviedli, že absolvovali povinnú vojenskú službu. Tých vypočúvali detailnejšie k okolnostiam ich úteku, k pohraničnej strážii, rozmiestneniu hliadok, k stavu a vybavení československého vojska, rozmiestneniu vojenských objektov a pod.¹²⁴ Z priestorov karantény boli po absolvovaní výsluchu a lekárskej prehliadky presunutí do menších izieb, avšak tie svojím stavom a zariadením často neodpovedali ich predstavám.

“Místnost byla velmi špinavá, svým zevnějškem měla charakter brlohu [...] Když to manželka spatřila, zhržila se tohoto stavu, počala se třásti, dostala nervový šok.”¹²⁵

No aj mnohí ostatní emigranti zostali zo životných podmienok v tábore nepríjemne rozčarovaní. Od života v západných krajinách očakávali aspoň minimálny kvalitatívny rozdiel v životnej úrovni, čomu ubytovacie podmienky v tábore zrovna neodpovedali. Situáciu zhoršovala aj kriminalita a melancholická atmosféra v tábore, ktorá tam podľa výpovedí niektorých navrátilcov panovala:

„Pokial' išlo o pobyt v tábore samom tento na mňa pôsobil dosť depresívne a to z tých dôvodov, že i keď tam bolo pomerne dosť voľna, nezniesol som pohľad na tábor, zvlášť na ohradu z ostatného drôtu [...] V tábore sa vyskytovali často krádeže a bitky, nakoľko obyvatelia tábora prichádzali v nočných hodinách do lágru opitý.“¹²⁶

Ďalšou oblasťou, pri ktorej dochádzalo k rozpadu zidealizovaných predstáv o živote na Západe, bola pracovná sféra a s ňou súvisiace sociálne zabezpečenie občanov. Keďže v Československu nezamestnanosť nepredstavovala väčší problém, nepredpokladali, že to v zahraničí bude inak. Do nového domova prichádzali s víziou lepšieho života a väčšina nebola ani z ďaleka pripravená na niekoľko týždňov trvajúce hľadanie práce. To sa v niektorých

124 ABS, fond Hlavní správa rozvědky (I. správa), reg. č. 12911/302 I.

125 ABS, fond Evidence emigrantů a navrátilců, osobní spis Jaroslava Bakule.

126 ABS, fond Evidence emigrantů a navrátilců, osobní spis Teodora Adámka.

prípadoch mohlo pretiahnuť až na niekoľko mesiacov. Zároveň v takýchto náročných životných okolnostiach očakávali pomoc od štátu alebo od humanitárnych organizácii, ktorú však kvôli nedostatku financií nebolo možné vždy zabezpečiť v miere odpovedajúcej potrebám a predstavám emigrantov. Z pomoci, ktorú dostávali či už v peňažnej alebo materiálnej podobe, si často len tesne zaobstarali základné potreby a na ich sen o lepšom živote mohli v takýchto prípadoch len zabudnúť. Táto postupná strata ilúzií o hľadaní šťastia na Západe sa reflektuje aj v ich výrokocho o živote emigranta v kapitalistických krajinách.

“Tam je taký život, že aj príbuzných zabijú za doláre a jedenkrát sa vlámali do otcovho bytu, ale nenašli vkladné knižky [...] Na záver mojej výpovede chcem uviesť, že nechcel by som žiť v USA, lebo tam niet istoty, človeka môžu zabiť pre pár dolárov. Prekvapila má špina v New Yorku a pripadalo mi to tak, ako to bolo u nás za bývalej ČSR a tak by som už nechcel žiť.”¹²⁷

„Pokud se týká motivu mého návratu do ČSSR byl to jednak stesk po domově po rodičích a sourozencích a dále ta skutečnost, že podmínky ve kterých jsem v USA žil a v prostředí ve kterém jsem se pohyboval, tak v takovém prostředí se nedalo žít, neboť jak jsem poznal jeden nad druhého se nadřazoval, záviděli jeden druhému, zpočátku jsem byl značně odstrkovaný, žádné kultury jsem se nemohl zúčastňovat a stále jsem si připadal cizí mezi tamějšími lidmi. Panuje tam velká nespravedlnost a sociální zabezpečení tam není téměř žádné. Kdo má peníze tak je tam pánem a kdo je nemá tak je nikdy nezíská a je na velmi nízké úrovni.”¹²⁸

No nie všetci emigranti prezentovali vyslovene negatívny pohľad na kapitalistické krajiny. Časť z nich si zachovala k Západu pomerne neutrálny postoj, hoci i oni priznávali, že pred odchodom mali nereálne predstavy o živote na západ od železnej opony a až po vlastnej skúsenosti zistili, ako vzdialené boli ich predstavy od skutočnosti. Ich hodnotenia západných krajín síce nenabrali tak kritický nádych ako u iných, aj keď aj tí s miernejším postojom pripustili, že im v zahraničí chýbali životné istoty, ktoré mali doma v Československu. To bolo obzvlášť zdôrazňované v prípadoch, kedy sa jedincom počas pobytu prihodila nejaká nehoda alebo iné zdravotné komplikácie sťažujúce ich situáciu, najmä keď sa v zahraničí nemohli spoľahnúť na pomoc členov rodiny.

127 ABS, fond Evidence emigrantů a navrátilců, osobní spis Andreje Ačaie.

128 ABS, fond Evidence emigrantů a navrátilců, osobní spis Jaroslava Albrechta.

Vzhľadom na špecifickú situáciu, v ktorej sa nachádzali navrátilci, keď vypovedali o svojom názore na život v kapitalistických krajinách, môžeme predpokladať, že sa jednotlivé výroky nemusia nutne zakladať na ich skutočných názoroch. V konfrontácii s príslušníkmi Štátnej bezpečnosti, pri ktorej im situáciu mohol zhoršiť akýkoľvek zlý výrok, mohli mať jednotliví navrátilci tendenciu vykresľovať svoje skúsenosti so životom v zahraničí negatívnejšie než aké boli v skutočnosti a svoj skutočný názor si nechávať pre seba alebo pre svojich blízkych. To sa dá očakávať najmä u jedincov, ktorí boli k návratu dotlačení okolnosťami ako bolo napr. neudelenie povolenia vycestovať ich partnerom alebo deťom. Takéto jednanie sa však podarilo Štátnej bezpečnosti nezriedka podchytiť pri rozpracovaní navrátilca v jeho okolí alebo na základe jeho korešpondencie.¹²⁹

No hoci ich kritika nemusí vo všetkom odpovedať ich vlastnému zážitku, s ohľadom na to, že značnú časť navrátilcov viedli k návratu negatívne životné okolnosti, ktoré uvádzali vo svojich výpovediach a ktoré bolo možné overiť na základe dokumentácie alebo ich osobnej korešpondencie, prípadne konfrontovať s výpoveďami iných navrátilcov, zastávam názor, že väčšina z nich si skutočne prešla rozpadom ich predstáv o Západe, aj keď ich mohli vo výpovediach o niečo zveličiť. Západ tak pre nich mohol skutočne prestať symbolizovať akési rozprávkové útočisko a stal sa pre nich miestom, kde bol každý človek odkázaný sám na seba bez akýchkoľvek životných istôt. Táto idealizácia sa prejavovala v povýšení západných krajín na vysnenú destináciu, kde si ľudia môžu splniť svoje sny o lepšom živote.¹³⁰ Aj keď samy o sebe nepredstavovali žiadne špecifické miesto, ale skôr abstraktnú túžbu, za ktorou sa hnali do zahraničia a ktorej sa skutočnosť nemohla vyrovnáť. Príťažlivosť západnému svetu dodávalo aj to, že možnosť vycestovať do zahraničia a vidieť tento svet na vlastné oči mala len obmedzená skupina tých, ktorým bola udelená výjazdná doložka.

129 To bol aj príklad Václava Abrta, ktorý podľa tajného spolupracovníka zo svojho okolia hodnotil život v zahraničí v superlatívoch. Aj keď v jeho prípade sa vo výpovedi jednalo skôr o diplomatickú formuláciu o tom, ako život na Západe nespĺnil jeho očakávania. Vid' ABS, fond Evidence emigrantů a navrátilců, osobní spis Václava Abrta.

130 Predstavám o Západe v Československu sa bližšie venuje v svojej bakalárskej práci: ANDĚLOVÁ, Kristina. *Imaginární vnější svět: obraz "Západu" v československé společnosti v období přestavby* [online]. 2011 [cit. 2019-03-20]. Dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/74434>.

Podobný proces straty ilúzií o západnom svete sleduje aj profesor antropológie, Alexej Jurčák, pri skúmaní neskoro socialistickej spoločnosti.¹³¹ Hoci sa v svojej práci zaoberal spoločnosťou v Sovietskom zväze, ktorá sa od tej československej v mnohom líšila, narazil na porovnateľný jav u ľudí po umožnení cestovania do krajín na Západ od železnej opony. Jurčák v svojej práci ukazuje, že u sovietskych občanov došlo k vytvoreniu konceptu akéhosi „imaginárneho Západu“. Ten podľa autora vznikol ako kombinácia niečoho súčasne známeho aj nedosiahnuteľného.¹³² Samotný koncept predstavoval niečo úplne obyčajné, ale zároveň aj „exotické“, pri čom sa nevzťahoval k žiadnemu reálne existujúcemu miestu, ale bol identifikovaný s nejakým bližšie neurčeným miestom „tam“, vzdialeným od toho doma. K narušeniu týchto predstáv došlo podľa Jurčáka v priebehu 80. rokov, kedy s možnosťou cestovať za hranice začal proces deterritorializácie, v ktorom sa ukázalo, že ich poňatie Západu nikde neexistuje.¹³³ Tým prišiel západný svet postupne o svoje výnimočné postavenie a nadobudol zdanie obyčajnosti.

4.6 Návraty

Voľba medzi zotrvaním v zahraničí a návratom do Československa musela pre jednotlivých emigrantov predstavovať ťažké rozhodovanie, obzvlášť ak nevedeli, čo ich doma čaká. Na tvorbe ich rozhodnutia sa v rôznej miere podieľalo viacero z vyššie spomínaných okolností, no aj mnoho nezmiernených faktorov. Medzi tie patrili napr. nečakané udalosti ako zhoršenie vlastného zdravotného stavu alebo stavu svojich blízkych, zmeny v partnerských vzťahoch alebo vyhlásenie amnestie prezidenta republiky.

No aj v prípade, že boli jedinci naklonení k návratu naspäť do Československa, zohrával pri ich rozhodovaní veľkú úlohu strach z trestného postihu. Ten bol o to väčší, ak ich predtým príbuzní upozornili, že boli doma odsúdení v neprítomnosti za opustenie republiky bola podľa § 109. Ich obavám neuberali ani varovania zahraničných známych, ktorí ich upozorňovali na potenciálnu hrozbu ich uväznenia po návrate do Československa, čo sa však ukázalo v mnohých prípadoch ako neopodstatnený strach. Aj kvôli týmto obavám sa väčšina z emigrantov rozhodla pred vycestovaním kontaktovať zastupiteľský úrad Československa s

131 JURČÁK, Alexej. *Bylo to na věčné časy, dokud to neskončilo: poslední sovětská generace*. Praha: Karolinum, 2018.

132 Ibidem, s. 189-191.

133 Ibidem, s. 239-240.

dotazom týkajúcim sa získania oficiálneho povolenia k návratu. Toto povolenie československé úrady udeľovali všetkým občanom takmer bez problémov, jedinou vážnejšou komplikáciou bola dlhá čakacia lehota na vybavenie ich žiadosti o návrat, ktorá mohla trvať aj niekoľko mesiacov.

Zároveň však existovali aj iné okolnosti pôsobiace ako faktory oneskorujúce ich návrat ako napr. zlý zdravotný stav alebo finančná situácia. Tá najčastejšie súvisela s potrebou vyplatiť dlhy v zahraničí alebo s nedostatkom peňazí na zakúpenie cestovného lístka, obzvlášť ak sa jednalo o pomerne finančne náročné lety zo zámoria. No väčšina emigrantov si stihla doriešiť svoje finančné záležitosti počas už zmienenej čakacej lehoty na odpoveď od zastupiteľského úradu. Po získaní povolenia sa zvyčajne v krátkom čase vrátili naspäť do Československa. Iba niekoľko jedincov z mojej vzorky navrátilcov sa rozhodlo pre návrat bez povolenia, prevažne ľudia, ktorí strávili v zahraničí len niekoľko týždňov alebo mesiacov, prípadne sa stihli vrátiť ešte pred vypršaním povolenej dĺžky pobytu alebo tesne po nej.

Po prekročení štátnych hraníc absolvovali navrátilci kontrolu a vypočúvanie podľa postupov popísaných na začiatku tejto kapitoly. Súčasťou zmienenej kontroly bola aj prehliadka dokladov, korešpondencie a celková kontrola batožiny, ktorú si so sebou priniesli do Československa. Pri nej im mohla situáciu skomplikovať napríklad prítomnosť samizdatu alebo zahraničnej tlače venujúcej sa v svojich textoch československej politike alebo obecne situácii v Československu. V takýchto prípadoch padlo na jednotlivých navrátilcov podozrenie zo snahy šíriť nepriateľskú tlač ďalej v domácom prostredí, následkom čoho bol prísnejší prístup zo strany Štátnej bezpečnosti. To môžeme vidieť na príklade emigrantky Jitky, ktorá si so sebou doniesla pár exemplárov britskej dennej tlače s článkami kritizujúcimi československé pomery.¹³⁴ Tie jej boli pri príchode zabavené a ich samotná prítomnosť predstavovala pre ňu pohoršujúcu okolnosť. Jej situáciu ešte skomplikovala jej vlastná kritika režimu v listoch, ktoré písala rodine a známym. Obecne medzi zabavené veci patrili aj všetky fotografie z obdobia ich pobytu v zahraničí, no ďalší osobný majetok im bol ponechaný. Väčšinou sa jednalo o oblečenie podľa západných trendov a elektrotechniku, ktorú by v Československu ťažko zháňali.¹³⁵

134 ABS, fond Evidence emigrantů a navrátilců, osobní spis Jitky Adamové.

135 Medzi najčastejšie úlovky patrili fotoaparát, rádiomagnetofón alebo televízor. Vid' napr. ABS, fond Evidence emigrantů a navrátilců, osobní spis Šimona Ambroža alebo ABS, fond Evidence emigrantů a navrátilců, osobní spis Dagmar Bachové.

Ich ďalší osud závisel od priebehu výsluchov, keďže niektorými okolnosťami ich emigrácie a návratu do Československa si mohli značne poškodiť. Ich situáciu mohlo zhoršiť napr. ak sa jednalo o nelegálne prekročenie hraníc alebo ak boli v minulosti trestaní za porušenie zákona, a to nie len počas predošlého života v Československu, ale aj počas pobytu v emigrácii. Zároveň si však mohli svoju situáciu rôzne polepšiť. Jedným zo spôsobov bolo už zmienené preukázanie znalosti zaujímavých informácií o československých občanoch žijúcich v zahraničí alebo znalosti dôležitých informácií o západných štátoch. Aj keď nadmerné vedomosti mohli priniesť aj opačný efekt a vyvolať podozrenie. Z hľadiska účinnosti predstavoval jednoduchšie riešenie súhlas s propagačným využitím výpovede navrátilca v dennej tlači, rozhlase alebo televízii. V tomto prípade sa však muselo jednáť o vhodný typ človeka s prejavom, ktorý by presvedčil ostatných spoluobčanov o svojich skúsenostiach so životom za železnou oponou. Zároveň však tieto skúsenosti museli aspoň čiastočne korešpondovať s predstavami, aké chcel domáci režim o živote na Západe vyvolať. Ďalším spôsobom, akým sa niektorí reemigranti snažili nakloniť si Štátnu bezpečnosť v svoj prospech, bol dobrovoľný súhlas so spoluprácou, aj keď túto možnosť nezvolila ani štvrtina zo vzorky navrátilcov. Prevažná časť si tak pri výpovediach vybrala neutrálnu stratégiu a to prezradiť len obmedzené množstvo informácií, aby si nimi náhodou neuškodili a pri potenciálne škodlivých otázkach sa odvolávali na zlú pamäť.¹³⁶

V prípade otázok na ich motiváciu k odchodu z Československa a k neskoršiemu návratu spomedzi odpovedí výraznejšie vystávajú naratívy, ktoré budú detailnejšie rozobraté v nasledujúcej kapitole. Všeobecne ako najčastejší dôvod k emigrácii vystupuje túžba po osobnom blahu. Tú ako svoju motiváciu k odchodu uviedla necelá polovica navrátilcov. Za ňou sa ako opakujúce motívy javia cesta za dobrodružstvom a rodinné dôvody, či už zastúpené snahou vzdialiť sa od konfliktných príbuzných alebo naopak zjednotiť rodinu. Obe dôvody boli zmienené takmer narovnať u štvrtiny navrátilcov. Len u približne šiestich jedincov boli ako hlavný motív spomenuté politické dôvody a nepriateľský postoj voči socialistickému zriadeniu. Čiastočne obrátenú motiváciu môžeme sledovať pri vypytovaní sa na okolnosti vedúce k ich návratu, kde sa ako dominantný motív ukazuje návrat k rodine prevažujúci u polovice navrátilcov.¹³⁷ Ako druhý najsilnejší motív vystupuje nespokojnosť. Pod týmto pocitom bola

136 To bol aj prípad zmienených otázok na kontakty medzi emigrantmi v zahraničí.

137 Vo viacerých výpovediach sa ukazuje ako silný faktor nátlak zo strany blízkych, ktorí ich vo vzájomnej korešpondencii presviedčali k návratu a často sľubovali aj pomoc s vybavením beztriestného

zahrnutá obecná nespokojnosť so životom na Západe, s ich osobnou situáciou, ale aj s celkovým spoločenským usporiadaním. Takmer pätina jedincov uviedla ako dôvod ich návratu pracovné neuplatnenie spojené s hmotným dôvodom. Ako menej časté vysvetlenie ich reemigrácie ďalej uvádzali vyhlásenie amnestie a zdravotné problémy.

Pri skúmaní motivácie jedincov či už k odchodu alebo k návratu vyvstáva viacero problémov. Jeden z nich predstavuje skutočnosť, že u nikoho nebola jeho motivácia tvorená len jediným dôvodom, ale jednalo sa skôr o zmes viacerých odlišných motívov. Práve preto je problematické hovoriť o jednostrannej motivácii k návratu, aj keď spomedzi dôvodov mohol nejaký vystupovať výraznejšie. To sa ukazuje najmä pri sledovaní odôvodnenia ich návratu do vlasti. Pri tejto otázke aj sami aktéri často uvádzali viacero nesúvisiacich dôvodov. Potrebné je však mať na pamäti taktiež situáciu, v ktorej tieto výsluchy prebiehali a vplyv, aký mohli mať okolnosti ich výpovede na jej dôveryhodnosť. Dá sa predpokladať, že v konfrontácii s príslušníkmi Štátnej bezpečnosti mali ľudia tendenciu zamlčovať ich prípadnú politickú motiváciu alebo formy nesúhlasu s domácimi pomermi, najmä pri zdôvodňovaní ich odchodu do zahraničia. A naopak pri vysvetľovaní ich motivácie k návratu sa dá očakávať vyššia frekvencia zmienok o nesúhlase a nespokojnosti s usporiadaním v západných krajinách, či už po stránke životného štýlu, hospodárstva, politickej situácie alebo pomerov v spoločnosti. Tento predpoklad je však čiastočne spochybnený, keďže aj napriek situácii sa vo výpovediach objavovali zmienky o politickej motivácii k odchodu z Československa alebo občasné kritické názory, predovšetkým v súvislosti so vstupom vojsk Varšavskej zmluvy. Aj preto sa dá predpokladať, že v ich rozprávaniach nemuselo dochádzať k výraznejšiemu skresleniu životných okolností, aj keď si dotyční uvedomovali, že na základe svojich výpovedí bude Štátna bezpečnosť posudzovať ich nebezpečnosť.

Mimo vysvetlenia svojej motivácie bolo dôležitým faktorom pri hodnotení charakteru jednotlivých navrátilcov a ich vzťahu k Československu to, či boli za nepovolené opustenie republiky odsúdení v svojej neprítomnosti. V prípade, že áno im mohli ako poľahčujúce faktory poslúžiť viaceré okolnosti. Jednou z nich bol návrat v období vyhlásenej amnestie prezidenta republiky, ktorá sa vzťahovala aj na československých občanov zotrúvajúcich bez povolenia v zahraničí, pokiaľ sa vrátili do Československa v rámci stanoveného termínu a zároveň sa v zahraničí nedopustili žiadneho trestného činu. Nie každému sa však podarilo načasovať si svoj

návratu. U niektorých príbuzných bolo toto presvedčenie výsledkom tlaku príslušníkov Štátnej bezpečnosti, ktorá nezriedka využívala rodinu zanechanú v Československu ako vyjednávaciu páku.

návrat pred uplynutím termínu stanovenému v amnestii. Niektorým jedincom sa zase nechcelo čakať na prípadné vyhlásenie ďalšej amnestie, tak sa rozhodli vrátiť sa do Československa aj napriek riziku, že si budú musieť odsedieť vo väzení čas vymedzený za porušenie § 109. No ani pre túto skupinu nebola situácia úplne stratená. Právne následky ich návratu mohlo uľahčiť požiadanie si o individuálnu milosť prezidenta republiky.¹³⁸ Časť reemigrantov využila túto možnosť k zaisteniu si beztrestného návratu a požiadala si o milosť ešte v zahraničí, či už priamo alebo prostredníctvom svojej rodiny v Československu. Iní si o individuálnu milosť požiadali až po svojom návrate v snahe vyhnúť sa pobytu vo väzení na základe ich predošlého odsúdenia v neprítomnosti. Nepodmienečnému trestu odňatia slobody sa nevyhli jedinci, ktorí nevyužili alebo nemohli využiť ani jednu z vyššie uvedených možností, pri čom časová hranica za porušenie § 109 trestného zákona o nepovolenom opustení republiky sa pohybovala zvyčajne medzi pol rokom až troma rokmi nepodmienečne.¹³⁹

Viac než polovica zo vzorky navrátilcov sa vrátila v čase trvania vyhlásených amnestií prezidenta republiky, čím sa im podarilo vyhnúť sa nepodmienečnému trestu odňatia slobody za nepovolené opustenie republiky. V rámci zvyšnej časti reemigrantov odsúdených za svoj odchod z Československa v neprítomnosti, skoro všetci využili druhú zmienenú možnosť a požiadali si o milosť prezidenta republiky. Tá im bola udelená v prípade, že neexistovali závažné priťažujúce okolnosti. Nástupu do výkonu trestu odňatia slobody sa z tejto vzorky navrátilcov nevyhli jedinci len výnimočne. V jednom z prípadov sa jednalo o emigranta, ktorý sa rozhodol svoju zlú finančnú situáciu počas emigrácie vyriešiť platenou službou v americkej armáde, čím sa dopustil trestného činu podľa § 115 trestného zákona č. 140/1961 Zb. Keďže sa jednalo o jeden z najzávažnejších trestných činov, navyše vrhajúci naňho podozrenie zo spolupráce so zahraničnými tajnými službami, bol po svojom návrate po desiatich rokoch života v Spojených štátoch odsúdený za službu v cudzom vojsku k štyrom rokmi odňatia slobody.¹⁴⁰ V druhom prípade sa síce dotčný vrátil v rámci amnestie v roku 1973, avšak kvôli

138 Podľa Rozkazu ministra vnútra z roku 1976 bola pri procese posudzovania udelenia milosti vydaním stanoviska z hľadiska bezpečnosti poverená Správa pasov a víz Federálneho ministerstva vnútra, ktorá mohla vydať odporúčenie k schváleniu alebo zamietnutiu žiadosti. ABS, fond Sekretariát ministra vnútra VII. díl, RMV č. 7/1976.

139 Hoci zákon č. 140/1961 Zb. vytyčuje hornú hranicu doby odňatia slobody za nepovolené opustenie republiky na 5 rokov, v prípadoch, ktoré som sledovala, sa vyššia doba než 3 roky neobjavovala.

140 ABS, zbierka Správa vyšetřování StB, vyšetřovací spis V-11664-BR.

príťažujúcej okolnosti v podobe predošlého odsúdenia sa naňho amnestia nemohla vzťahovať, v dôsledku čoho čelil trestu odňatia slobody na osemnásť mesiacov nepodmienečne.¹⁴¹

No samotné odpustenie trestu odňatia slobody ešte neznamenalo, že sa na nich a ich blízkych žiadna forma potrestania nevzťahovala, akurát mala často menej priamu podobu. Asi najviditeľnejším trestom bolo zaistenie majetku emigrantov zanechaného v Československu. To najčastejšie zahrňovalo zabavenie vkladných knižiek, nábytku, áut, ale taktiež sa vzťahovalo aj na pridelené byty, aj keď ich konfiškáciu nemohla prokuratúra oficiálne povoliť, dokiaľ nedošlo k právo mocnému odsúdeniu dotyčného emigranta.¹⁴² Aj preto sa mnohokrát po svojom návrate museli navrátilci nast'ahovať k svojim rodičom alebo súrodencom. To sa týkalo najmä navrátilcov, ktorí strávili v zahraničí dlhší čas, u tých krátkodobejších totiž často nestihlo ešte k realizácii zaistenia osobného majetku štátom dôjsť. Prechod individuálneho majetku do vlastníctva štátu bol odôvodnený tým, že sa dotyčný jedinec sám pripravil o možnosť využívania vecí svojím zotrvaním v zahraničí bez povolenia československých úradov. Podmienkou k zániku vlastníctva bolo vydanie potvrdenia o nepovolenom zdržovaní sa vlastníka v zahraničí príslušným orgánom pasov a víz. Ak ho nebolo možné vydať, úloha zaistiť majetok pripadla na vyšetrovateľa z radov Štátnej bezpečnosti prostredníctvom uznesenia prokuratúry.¹⁴³ Realizácia zaistenia majetku bola následne prevádzaná na základe metodického pokynu federálneho ministerstva financií zo dňa 28. 3. 1983.¹⁴⁴

Kvôli nepovolenému zotrvaníu v zahraničí zavádzala pri reemigrantoch Štátna bezpečnosť rôzne opatrenia odlišujúce sa podľa miery potenciálnej nebezpečnosti jednotlivých navrátilcov. Tá bola určovaná na základe kategórií stanovených v Rozkazu ministra vnútra z roku 1973 a rozdeľovala emigrantov do troch skupín.¹⁴⁵ Prvú predstavovali emigranti páchajúci alebo podozriví z páchania závažnej trestnej činnosti, do druhej kategórie spadali jedinci podozriví z páchania spoločensky menej škodlivej činnosti a v tretej boli zaradení všetci

141 ABS, zbierka Správa vyšetřování StB, vyšetřovací spis V-7318-OV.

142 ABS, fond Organizační a vnitřní správa FMV II. díl, a. j. 1052, Byty osob, které neoprávněně opustily republiku.

143 ABS, fond Sekretariát ministra vnitra VII. díl, Směrnice pro postup pasových orgánů před realizací ustanovení § 453 občanského zákoníku, Příloha č. 4 k RMV ČSSR č. 56/1973.

144 ABS, fond Sekretariát ministra vnitra VII. díl, Metodický návod ministerstva financí České socialistické republiky, Příloha č. 2 k směrnici pro postup pasových orgánů před realizací ustanovení § 453 občanského zákoníku.

145 ABS, fond Sekretariát ministra vnitra VII. díl, RMV č. 56/1973.

ostatní. Všeobecne na všetkých navrátilcov sa vzťahovala blokácia výjazdu do kapitalistických štátov, v závažnejších prípadoch aj do krajín socialistického tábora.¹⁴⁶ Podľa miery nebezpečnosti určovali aj intenzitu sledovania po návrate. Tí, ktorých výpovede považovali za hodnoverné, boli občasne kontrolovaní, zatiaľ čo navrátilci podozriví z negatívneho vzťahu k režimu v Československu boli pravidelne sledovaní skrz vytypovaných spolupracovníkov Štátnej bezpečnosti v ich okolí. Voľba emigrácie však mala pre navrátilcov dôsledky aj na každodennej úrovni života a to predovšetkým v situáciách, kedy potrebovali od režimu schválenie k štúdiu, vyššej pracovnej pozícii a podobne. To bolo často podmienené vzájomnou výpomocou napr. vo forme výstupu v televízii alebo vypovedania o svojej skúsenosti s emigráciou v tlači.

Potrestanie za nepovolený odchod do zahraničia vo väčšine sledovaných prípadov nezasahovalo do pracovnej oblasti, výnimky predstavovalo obmedzovanie služobných ciest navrátilcov a neschválenie ich umiestnenia na pozícii v styku so štátnym tajomstvom alebo citlivými informáciami. Ako môžeme vidieť v zápisoch v evidenčných kartách navrátilcov dochovaný v rámci fondu EMAN, prevažná časť bola opätovne zamestnaná v rovnakej alebo porovnateľnej pozícii, ako boli pred svojím odchodom. Problematickejšia však pre nich bola situácia, kedy sa chceli uchádzať o kvalifikovanejšiu pracovnú pozíciu, čo sa stávalo najmä u jedincov, ktorým sa počas doby v zahraničí podarilo získať lepšie jazykové znalosti a pod. V týchto prípadoch bolo schválenie podmienené súhlasom so spoluprácou so Štátnou bezpečnosťou. Podobný vývoj môžeme sledovať aj u jednej z navrátilcov, ktorá požiadala o zaistenie miesta v kultúrnej sfére výmenou za spoluprácu.¹⁴⁷

Postihy navrátilcov, nie len po pracovnej stránke, však obecné neboli pre režim až tak výhodné, pokiaľ sa nejednalo o nepriateľsky orientované osoby. Značná časť reemigrantov si totiž naďalej udržovala kontakty so známymi v zahraničí, a preto akékoľvek informácie o postihoch československých občanov po návrate z emigrácie neboli vítané. Na jednu stranu mohli vyvolať negatívny obraz o politických pomeroch v Československu, na druhú stranu zase odstrašiť prípadných záujemcov o návrat do vlasti, ktorí sa už aj tak na základe rečí šíriacich sa nie len medzi emigrantmi obávali trestu za ich odchod z Československa. Podobné úvahy mohli stáť za miernejším prístupom Štátnej bezpečnosti k prevažnej časti vracajúcich sa

146 Od zákazu vycestovať bolo po určitom čase upúšťané, najmä ak za dobu opätovného pobytu v Československu nezískali k dotyčnému navrátilcovi žiadne kompromitujúce informácie.

147 ABS, fond Evidence emigrantů a navrátilců, osobní spis Marie Ahlstrom.

občanov v rámci tejto vzorky a k častejšiemu prikloneniu sa k odpúšťaniu ich prípadných trestov za nepovolené opustenie republiky skrz individuálnu milosť.

Pri sledovaní výpovedí navrátilcov môžeme vidieť frekventovanejší výskyt niektorých zmienok a väčšie zdôrazňovanie určitých životných okolností rozobratých v predošlých úsekoch tejto kapitoly. Tieto formulácie opakovane vystupovali skrz výpovede jednotlivých navrátilcov s viac či menej odlišnými životnými príbehmi, aj napriek tomu, že nie vždy odpovedali ostatným životným okolnostiam. Hoci sa zmienené tvrdenia mohli zakladať na pravde, ich pravdivosť nebola sama o sebe až tak podstatná. Dôležité bolo to, že boli jednotlivými navrátilcami vyslovené bez ohľadu na skutočný vývoj udalostí. Ich opakované zahrnutie do výpovede predstavovalo nepriamu podporu režimu skrz potvrdzovanie naratívu odpovedajúcemu jeho potrebám. Socialistické Československo z ich príbehov nevychádzalo ako krajina, z ktorej musia vlastní občania utekať za slobodou a lepšou budúcnosťou na Západ, ale ako krajina, do ktorej sa po nerozvážnom odskúšaní si západného spôsobu života vlastní občania sami dobrovoľne vracali. Život v socializme mohol byť aj vďaka výpovediam navrátilcov prezentovaný ako lepšia voľba než život na kapitalistickom Západe. Zatiaľ čo samotní reemigranti sa stavali do pozície naivných dobrodruhov alebo obetí lákania nepriateľskej emigrácie. Tieto výroky však nemali význam len pre komunistické vedenie, ale zároveň mohli pomôcť aj jednotlivým navrátilcom pri rozhodovaní o postoji Štátnej bezpečnosti k nim samotným.

5. Typológia navrátilcov

Vo výpovediach československých navrátilcov koncipovaných ako životné rozprávania môžeme aj napriek niektorým odlišným okolnostiam nájsť viacero podobných motívov. Pri bližšom pohľade na tieto podobnosti nám medzi nimi vyvstávajú určité vzory opakujúce sa v jednotlivých príbehoch, na základe ktorých môžeme vytvoriť typológiu navrátilcov. Základom tejto typológie je v nasledujúcich prípadoch rovnaká alebo veľmi podobná motivácia k odchodu do zahraničia a spolu s ňou obdobné okolnosti života v emigrácii a následného návratu. Jednotlivé typy navrátilcov budú rozobraté v samostatných podkapitolách a v rámci snahy o načrtnutie možného priebehu doplnené o „vzorové“ prípady z ich radov.

5. 1. Cesta za lepším životom

Ako najčastejší naratív sa objavuje útek za lepšou budúcnosťou. Pod tento môžeme zaradiť približne 40% navrátilcov z tejto skupiny, pri čom sa jednalo prevažne o mužov v produktívnom veku života, často s kvalifikáciou alebo vysokoškolským vzdelaním. Jednotliví navrátilci z tejto skupiny vysvetľujú svoj odchod do zahraničia predovšetkým ako ekonomicky motivovaný. Ten mohol nabráť podobu krátkodobého odchodu za účelom zarobiť si dostatočnú sumu na kúpu určitého typu zbožia, často v Československu zle dostupného. V tomto prípade patrila medzi najčastejšie spomínané túžba kúpiť si auto, podobne ako uvádza jeden z navrátilcov v svojej výpovedi:

„Než jsem vyjel do Rakouska, byl jsem rozhodnut v uvedené zemi emigrovat a to proto, abych v zahraničí pak poznal způsob práci i života a domníval jsem se, že bych si tam také po nějakém čase mohl koupit osobní auto.“¹⁴⁸

Vo väčšej miere sa však vyskytoval odchod vysvetľovaný snahou získať lepšie pracovné uplatnenie spolu s vyšším zárobkom a tým si dopomôcť ku kvalitatívne lepšiemu životu, či už pre seba alebo prostredníctvom posielania finančnej výpomoci aj pre svoju rodinu v Československu. Špecifickú skupinu tu predstavujú rodiny, ktoré svoje odchody zdôvodňovali takmer výlučne ekonomickými motívmi.

„Ako dôvod som uviedol, že v ČSSR som mal slabý zárobok, že nie je dostatok tovaru, ktorý by si človek chcel kúpiť a taktiež, že osobné slobody sú na západe väčšie.“¹⁴⁹

148 ABS, fond Evidence emigrantů a navrátilců, osobní spis Teodora Adámka.

Aj keď v niektorých prípadoch sa do ich hodnotenia osobnej motivácie k odchodu premietali aj neskoršie zážitky z ich vlastného pobytu:

„V poslední době nejen před mým vycestováním do zahraničí, ale již před samým mým rozhodnutím, že si podám žádost o cestu do zahraničí, jsem nebyl spokojen s neutěšenou hospodářskou situací v ČSSR a plně jsem podlehl propagandě, že na Západě je vše k dostání a kdo pracuje, že se tam nechá dobře žít.“¹⁵⁰

Odpovedajúc ich odôvodneniu odchodu do zahraničia sa väčšina usilovala nájsť si prácu už v prvé dni po príchode, aj keď spočiatku sa mnohokrát jednalo len o neoficiálnu prácu na čierno trvajúcu pár hodín, prípadne dní, čo bolo obzvlášť časté najmä v utečeneckých táboroch. Na rozdiel od ostatných skupín sa vyznačovali stabilnejším usporiadaním života v emigrácii. Sťahovanie sa do iných miest alebo štátov bolo u nich pomerne zriedkavé, výnimku predstavoval začiatok ich pobytu, kedy bolo získanie politického azylu podmienené odchodom do ďalšieho štátu. Taktiež môžeme u týchto navrátilcov sledovať o niečo nižšiu mieru pracovnej fluktuácie oproti ostatným skupinám navrátilcov.

V týchto prípadoch sa ich rozhodnutie k návratu do Československa často spájalo s vývojom v rodinnej situácii doma v Československu. Ten mohol spočívať napr. v neschválení vycestovania rodinnému príslušníkovi, ktorého za sebou zanechali v ČSSR, ako môžeme sledovať v prípade Jaroslava.¹⁵¹ Ten vycestoval v októbri 1969 spolu s manželkou do Rakúska na skupinový zájazd, od ktorého sa po prvom dni odpojili a s pomocou neznámych československých emigrantov sa obrátili na organizáciu pre utečencov. Už v prvý týždeň sa mu podarilo nájsť si zamestnanie, ktoré však po týždni vymenil za lepšie platené. Približne po pol roku sa za lepšou pracovnou pozíciou presťahovali do Nemeckej spolkovej republiky. Zároveň s manželkou požiadali československé úrady o povolenie k vystáhovaniu ich detí, čo im však bolo zamietnuté. Z tohto dôvodu sa rozhodli pre návrat do Československa. Po prechode hraníc v decembri 1971 boli však zadržaní a do 10. januára 1972 väznení v Plzni z dôvodu ich odsúdenia v neprítomnosti za nepovolené opustenie republiky na 6 mesiacov odňatia slobody. To sa snažili vyriešiť tým, že si po prepustení požiadali o individuálnu milosť prezidenta republiky.

149 ABS, fond Evidence emigrantů a navrátilců, osobní spis Jaroslava Alexu.

150 ABS, fond Evidence emigrantů a navrátilců, osobní spis Karla Báleka.

151 ABS, fond Evidence emigrantů a navrátilců, osobní spis Jaroslava Abšnajdra.

Na rozdiel od vyššie uvedeného príkladu, návrat do Československa však nemusel byť zapríčinený len rodinnými alebo zdravotnými komplikáciami, ale v niektorých prípadoch mohol súvisieť so stratou zamestnania, niekedy spôsobenej prestávaním sa do iného mesta, kde sa nájdenie si pracovnej pozície ukázalo ako príliš ťažké. Túto situáciu mnohým emigrantom ešte často sťažoval pocit izolácie spôsobený neúspešnou adaptáciou sa novým podmienkam a neosvojením si „západného“ spôsobu života, mnohokrát umocnený nesúhlasnými listami od príbuzných prehovárajúcich ich k návratu. Tieto pocity mohli podporiť vynárajúcu sa myšlienku k návratu do Československa, aj keď ako zmieňovali viacerí navrátilci, definitívne rozhodnutie k návratu trvalo dlhší čas. V rámci týchto prípadov svoj návrat do Československa interpretovali často ako dôsledok neschopnosti žiť ďaleko od rodiny alebo neuplatnením sa, resp. celkovou nespokojnosťou so životom zahraničí.

5. 2. Výprava za dobrodružstvom

No nie každého z navrátilcov ťahali za hranice prevažne ekonomické motívy. Početná časť z nich v svojich výpovediach zdôrazňovala túžbu precestovať si svet a na vlastné oči vidieť, ako skutočne vyzerá život v západných krajinách. V tomto duchu často vysvetľovali svoj pobyt v emigrácii ako využitú príležitosť k naplneniu svojich snov. V ich výpovediach bol však obzvlášť dôležitý aspekt dočasnosti. Nikto z tejto skupiny „dobrodruhov“ nehovoril o dlhodobejšom alebo trvalom pobyte v zahraničí, ako to bolo u ekonomicky motivovaných jedincov, ale len o dočasnom cestovaní pred návratom späť do Československa. Podobná motivácia sa častejšie objavovala u mladších jedincov do 30 rokov, prevažne s ukončeným základným alebo stredoškolským vzdelaním. Častý prípad to bol medzi československými občanmi, ktorí sa v zahraničí nachádzali na výlete alebo služobnej ceste a rozhodli sa nevrátiť do Československa, ale využiť príležitosť, dokiaľ majú túto možnosť. Hlavne keď si sami neboli istí či by opakovane získali výjazdnú doložku. Toto vysvetlenie sami používali pri obhajobe prekročenia povolenej dĺžky svojho pobytu v zahraničí.

Najzvyčajnejší priebeh môžeme ilustrovať na príklade Teodora Adámka, ktorý odišiel v apríli 1969 na exkurziu do Nemeckej demokratickej republiky organizovanú Slovenskou poľnohospodárskou spoločnosťou.¹⁵² Kvôli zlej pripravenosti však výprava skončila na exkurzii v Západnom Nemecku. Tam sa podľa vlastných slov povzbudený spoločenským popíjaním rozhodol využiť príležitosť a zostať na Západe, bez toho aby v tom momente riešil

152 ABS, fond Evidence emigrantů a navrátilců, osobní spis Teodora Adámka.

d'alsie podrobnosti svojho pobytu ako ubytovanie, zamestnanie alebo finančnú situáciu. Z bezpečnostných dôvodov nikoho o svojich plánoch neinformoval, vzal si svoje veci a požiadal o pomoc miestneho policajta, ktorý mu dal adresu utečeneckého tábora Zirndorf. Tam sa hneď na to vydal a po ubytovaní si požiadal o azyl. Po udelení politického azylu sa mu podarilo pomocou známostí nájsť prácu, s ktorou však nebol nespokojný. Aj to ho utvrdilo v rozhodnutí skúsiť šťastie inde a požiadať si o vyst'ahovanie do Kanady, pri čom ako dôvod uviedol túžbu načerpať znalosti v oblasti poľnohospodárstva. Žiadosť o víza mu však bola zamietnutá, čo ho presvedčilo k tomu, aby sa v auguste 1969 vrátil naspäť do Československa. Vzhľadom na to, že sa vrátil v čase platnosti amnestie, nemusel po návrate čeliť žiadnemu trestnému postihu.

Podobný priebeh mala emigrácia aj u ostatných občanov, ktorých viedla za hranice túžba po dobrodružstve, hoci niektoré okolnosti mohli byť odlišné. Niekedy sa napríklad v zahraničí zdržali dotyční jedinci o niečo dlhšie, prípadne navštívili viac miest alebo krajín a na kratší čas si vyskúšali aj prácu v zahraničí. Pomerne často bol ich pobyt zahraničí ukončený neočakávanou udalosťou ako bolo zhoršenie zdravotného stavu, nehoda alebo problémom po administratívnej stránke, či už v podobe zamietnutia predĺženia pobytu v zahraničí alebo ako to bolo vyššie, v neudelení víz do krajiny, ktorú chceli navštíviť. Častým podnetom k návratu sa v týchto prípadoch stalo aj vyhlásenie amnestie prezidenta republiky, a to najmä u jedincov premýšľajúcich nad návratom, ktorí zostávali v zahraničí aj po vypršaní povolenej doby pobytu, za čo im pri návrate mohol hroziť trestný postih.

5. 3. Cesta za rodinou

V jednotlivých rozprávaniach sa nám ukazujú zaujímavé odlišnosti u ženskej časti navrátilcov. Rozdiely je možné sledovať nie len v nimi zmienenej osobnej motivácii, ale aj samotných okolnostiach ich života v emigrácii. Oproti mužskej populácii boli ženy zastúpené o dosť menším počtom. Tvorili približne štvrtinu vzorky, pri čom sa na rozdiel od mužskej časti jednalo výlučne o ženy vo vekovom okruhu do 35 rokov. No zásadná odlišnosť sa ukazuje pri dôvodoch vedúcich ich k rozhodnutiu emigrovať a aj k neskoršiemu návratu. U mužského pohlavia môžeme sledovať väčšiu mieru rôznorodosti v motivácii k odchodu do zahraničia, zatiaľ čo u žien výrazne prevládal jediný motív. Tým boli rodinné dôvody.¹⁵³ Avšak aj v rámci tých existovala istá diferenciácia. Mohli napríklad nabráť formu romantického naratívu v

153 Tie sa vyskytovali aj u mužských emigrantov, avšak v o dosť menšej miere. Vo väčšine prípadov sa jednalo o starších mužov odchádzajúcich do zahraničia za svojimi deťmi, ktorí tam zostali, aby s nimi mohli tráviť čas a zarobiť si niečo pred návratom domov.

podobe úteku za účelom vytvorenia rodiny, najmä ak ich rodinní príslušníci nepodporovali ich vzťah, prípadne sa nachádzali v nefungujúcom manželstve s partnerom, ktorý odmietal rozluku.

Ďalším dôvodom pre odchod mohla byť snaha o opätovné stretnutie s partnerom inej štátnej príslušnosti, s ktorým sa zoznámili počas jeho návštevy v Československu. To bol aj príklad niekoľkých emigrantiek z tejto vzorky. Tento prípad si môžeme ilustrovať na príklade emigrantky, ktorá sa so svojim partnerom z Libanonu zoznámila práve počas jeho opakovanej návštevy v Československu.¹⁵⁴ Po jeho odchode si spolu písali až do jeho opätovnej návštevy, počas ktorej sa v januári 1970 zosobášili. Kvôli túžbe spoznať rodinu svojho manžela a prostredie, v ktorom vyrastal, si zažiadala o výjazdnu doložku, po ktorej vydaní ešte v januári spolu vycestovali do Libanonu, kde si opakovanie požiadala o predĺženie pobytu. Avšak cudzie prostredie, v ktorom sa bez manžela nemohla pohybovať po verejnosti tak slobodne, ako bola zvyknutá, sa ukázalo ako príliš odlišné na to, aby sa doňho dokázala adaptovať, čo komplikoval aj zhoršujúci sa vzťah s partnerom. Nepomohol ani odchod do Kanady, v ktorej sa ich vzťah ešte viac zhoršil v dôsledku manželovho žiarlivého správania. Preto sa v priebehu apríla 1973 rozhodla navštíviť zastupiteľský úrad Československa, kde sa dozvedela o vyhlásenej amnestii. Následne kúpila letenku pre seba a pre ich syna a odletela naspäť do Československa. Hoci u ostatných emigrantiek nemal ich život v emigrácii až tak dramatický vývoj, obecné im bol veľmi podobný. Podľa svojich výpovedí z Československa odchádzali za partnerom, do ktorého zamilovali ešte počas jeho pobytu v Československu, po rozpade tohto vzťahu ešte chvíľu cestovali alebo pracovali a čoskoro sa vrátili naspäť domov. V niektorých prípadoch týmto rozhodom zdôvodňovali svoje rozhodnutie pre návrat, no iné ho interpretovali skôr ako stimul vedúci k uvedomeniu si túžby po návrate domov a neschopnosti zvyknúť si na odlišné pomery. Značnú časť skupiny predstavovali ženy, ktoré cestovali do zahraničia spolu s manželom a deťmi a spoločne sa rozhodli zostať v cudzine. V týchto prípadoch ako svoju motiváciu uvádzali túžbu po lepšom živote pre svoju rodinu.

V rámci vzorky sa objavuje len jediná výnimka, ktorá neopierala zdôvodnenie svojej emigrácie o odchod za partnerom alebo spolu s ním. V jej prípade sa však o motiváciu v podobe rozchodu s partnerom jednalo pri vysvetľovaní dôvodov vedúcich ju k návratu do vlasti. Túto výnimku predstavuje študentka, ktorá v máji 1969 odchádzala do Británie prostredníctvom študentského spolku za sezónnou prácou v tábore a rozhodla sa tam zostať aj

154 ABS, fond Evidence emigrantů a navrátilců, osobní spis Marcely Abounassif.

po uplynutí povolenej doby, ktorú si predĺžila z dôvodu riadneho uzavretia osobných a pracovných záležitostí pred návratom.¹⁵⁵ Vo Veľkej Británii sa však zoznámila s mladým Iráncom, s ktorým plánovali zostať žiť v emigrácii, keďže on sám nemal záujem o život v Československu. Avšak vzťah im nevydržal, čo podporilo jej rozhodnutie vrátiť sa domov za svojou rodinou v decembri 1970.

Hoci vo vyššie uvedených prípadoch prevláda vysvetľovanie motivácie k odchodu aj k návratu opreté o rodinné vzťahy, samotné dôvody k odchodu či už do alebo zo zahraničia tomu nemuseli úplne odpovedať. V normalizačnom Československu mohla byť cesta ženy samotnej považovaná za niečo neodpovedajúce dobovej morálke alebo predstavám, ako by sa mali nie len slobodné ženy v podobnej situácii zachovať. To mohol byť jeden z dôvodov, prečo rozprávanie a objasňovanie svojej motivácie k zotrvaní v zahraničí stavali prevažne na snahe budovať šťastný partnerský život a založiť si rodinu. Túto tézu by mohlo potvrdiť, niekedy až príliš intenzívne, presvedčanie k návratu zo strany rodiny. K tomu využívali predovšetkým korešpondenciu, skrz ktorú sa opätovne prihovárali k možnosti ich návratu do Československa. No snaha rodinných príslušníkov presvedčiť svoje dcéry k návratu mohla nabráť aj dramatickejšiu podobu. V prípade jednej z emigrantiek¹⁵⁶ sa tak počas pár dňovej návštevy matky doma v Československu ukázalo, že pre ňu jej otec v medzičase vybavil individuálnu milosť za nepovolené opustenie republiky vďaka nepravdivým príbehom o zlých rodinných pomeroch a snažil sa ju presvedčiť, aby zostala žiť v Československu, aj napriek jej opakovanému konštatovaniu, že v zahraničí vedie šťastný život a má v pláne sa tam urýchlene navrátiť. Aj kvôli vyššie uvedeným dôvodom je preto možné, že dané emigrantky používali partnerské vzťahy ako „záštitu“, hoci nie vždy museli predstavovať ich hlavný motív k emigrácii a k návratu do Československa. Tento naratív však možno považovali za pochopiteľnejší a ľahšie akceptovateľnejší pre svoje okolie.

5. 4. Emigranti z leta 1968

Špecifickú skupinu predstavujú československí občania, ktorých emigrácia začala v spojitosti s ich pobytom v zahraničí počas augustových udalostí v roku 1968. Ako bolo už zmienené v predchádzajúcich kapitolách, vpád vojsk Varšavskej zmluvy predstavoval mimoriadne dramatickú epizódu nie len pre Čechov a Slovákov nachádzajúcich sa v tej dobe za

155 ABS, fond Evidence emigrantů a navrátilců, osobní spis Jitky Adamové.

156 ABS, fond Evidence emigrantů a navrátilců, osobní spis Evy Aranjelovičové.

hranicami, ale predovšetkým pre obyvateľov doma v Československu. Rovnako ako ich spoluobčania za hranicami pociťovali neistotu ohľadom budúceho politického vývoja doma.

Prítomnosť vojsk tak presvedčila alebo utvrdila viacerých váhajúcich občanov v presvedčení, že by sa do Československa po skončení svojej cesty nemali vrátiť. Pre túto skupinu je typické, že väčšina z nich sa snažila využiť umiernenější postoj československých úradov a opakovane si predĺžiť svoj pobyt v zahraničí legálnou cestou. Zároveň nikto z nich nezmieňoval úmysel zostať v zahraničí natrvalo, práve naopak, zdôrazňovali len dočasný aspekt ich pobytu v zahraničí, a to dokiaľ sa situácia doma neupokojí.

Túto situáciu môžeme demonštrovať na príklade navrátilca Václava¹⁵⁷, ktorý legálne vycestoval spolu s bratom 17. augusta 1968 na mesačnú cestu po Maďarsku na motorkách. Kvôli nejasným fámam šíriacim sa o augustových udalostiach pozmenili svoju trasu a šli do Rakúska, kde sa v posledný deň rozhodli, že sa do Československa nevrátia. Ako dôvod zotrvať uvádzal reči o situácii doma, a hlavne obavy z uzavretia hraníc. Keďže obaja s bratom mali sen cestovať po Európe, rozhodli sa využiť túto, zdanlivo poslednú, príležitosť a požiadali zastupiteľský úrad o predĺženie platnosti výjazdnej doložky s povolením odcestovať do Švajčiarska. Tam sa mu podarilo nájsť si hneď v prvý deň prácu v továrni na cigary, kde po legalizácii pobytu zostal až do konca roku 1969 v snahe zarobiť si dostatok peňazí na nákup auta. Motiváciou k odchodu sa, podobne ako v iných prípadoch z tejto skupiny, stalo skončenie platnosti výjazdnej doložky. Ešte pred jej uplynutím sa mu podarilo vrátiť do Československa, takže po návrate nemusel čeliť žiadnemu trestnému postihu. Zároveň ako môžeme vidieť v hodnotení jeho osoby príslušníkmi Štátnej bezpečnosti, snaha o predĺženie platnosti výjazdnej doložky bola niekedy vnímaná, ako dôkaz o tom, že jedinec svoju cestu do zahraničia rozhodne nezamýšľal na dlhší čas, čo pôsobilo ako poľahčujúca okolnosť pri určovaní bezpečnostných opatrení po jeho návrate.

Okolnosti zotrvania v zahraničí pod vplyvom augustových udalostí boli brané do úvahy takmer u všetkých navrátilcov aj príslušníkmi Štátnej bezpečnosti, ktorí mali na starosti vypracovanie ich zhodnotenia. No podstatnejším faktorom určujúcim osud týchto reemigrantov po ich návrate do Československa bola práve okolnosť, že až na výnimky sa nachádzali v zahraničí legálne, prípadne dobu svojho pobytu v zahraničí predĺžili len o krátky čas. Ale vzhľadom na veľkosť augustovej vlny emigrácie sa Štátna bezpečnosť nestihla venovať ich

157 ABS, fond Evidence emigrantů a navrátilců, osobní spis Václava Adama.

vyšetrovaniu týchto emigrantov bezprostredne alebo len s krátkom časovým odstupom od ich odchodu a k niektorým prípadom sa dostali dokonca až na konci 70. rokov. Takže aj väčšina tých, ktorí zotrvali v zahraničí aj bez povolenia československých úradov, nestihla byť v Československu odsúdená za svoje nepovolené opustenie republiky na rozdiel od iných skupín navrátilcov.

5. 5. Ilegálne odchody

Hoci prekročenie československých štátnych hraníc bez platnej výjazdnej doložky bývalo medzi emigrantmi časté, u mnou sledovaných navrátilcov sa ilegálne prechody objavovali len zriedkavo, keďže ilegálny odchod predstavoval pohoršujúcu okolnosť pri ich hodnotení po návrate. V rámci tejto vzorky reemigrantov sa do zahraničia skrz nelegálny útek cez hranice dostali piati jedinci. Zároveň však z tejto úzkej skupiny vyčnieva príbeh navrátilca Ladislava, na ktorom by som chcela ilustrovať obecné okolnosti situácie utečencov v zahraničí, aj keď v ostatných prípadoch sa zďaleka nejednalo o tak komplikovanú situáciu po návrate.

Ladislav prekročil štátnu hranicu počas augusta 1971 v priestore Vranova nad Dyjí, odkiaľ cez rieku preplával do Rakúska motivovaný túžbou pozrieť sa „von“, avšak ako sám opakovane zdôrazňoval, v zahraničí nechcel zostať natrvalo.¹⁵⁸ V pohraničí strávil radšej celú noc v lese, lebo si nebol istý či sa už nachádza na rakúskom území, čo spoznal na základe dennej tlače v odpadkoch. Keď videl nápisy v cudzom jazyku, rozhodol sa prihlásiť rakúskej polícii. Po prihlásení na miestnej polícii bol dočasne prevedený do utečeneckého tábora Traiskirchen, kde bol až do prebehnutia detailného výsluchu na oddelení tzv. izolácie. V Traiskirchene si po vlastnom uvážení následne požiadal o vycestovanie do Spojených štátov. Na schválenie žiadosti nemusel dlho čakať a už v decembri 1971 mohol odletieť. Prvé dva roky pobytu strávil v New Jersey, kde pracoval ako robotník. No v priebehu roku 1974 sa rozhodol presťahovať do štátu Connecticut za svojimi československými priateľmi, ktorých spoznal počas svojho pobytu v Spojených štátoch. Tam sa už však jeho situácia skomplikovala tým, že si po dlhší čas nemohol nájsť žiadnu prácu. A úspory, ktoré si našetril v predchádzajúcom zamestnaní, mu mohli vydržať len po krátku dobu. Po neúspešnom hľadaní sa v snahe získať aspoň nejaký legálny zdroj príjmov rozhodol vstúpiť do americkej armády, aj keď bol podľa svojho tvrdenia pripravený túto prihlášku stiahnuť v okamihu, keď sa objaví akákoľvek iná pracovná ponuka. Pre americkú armádu nakoniec pracoval po dobu tri a pol roka. Podľa jeho

158 ABS, fond Evidence emigrantů a navrátilců, osobní spis Ladislava Adámka.

slov začal o návrate do Československa intenzívnejšie rozmýšľať po skončení jeho služby, avšak nasledujúci rok a pol musel ešte čakať, dokiaľ nebude vyradený z tzv. neaktívnej zálohy. V tomto čase totiž nemohol nadväzovať styk s pracovníkmi veľvyslanectva niektorého zo socialistických štátov. Po uplynutí tejto doby si požiadal zastupiteľský úrad Československa vo Washingtone o návrat, po schválení ktorého pricestoval do Československa v septembri 1981.

Avšak na základe informácii, ktoré Štátna bezpečnosť získala zo žiadosti o návrat a počas predbežného výsluchu, bol Ladislav pár dní po svojom návrate vzatý do väzby v Brne – Bohunicích a následne obvinený podľa § 115 trestného zákona č. 140/160 Zb. za službu v cudzom vojsku. Zároveň bol ako nepriateľská osoba aktívne operatívne kontrolovaný z dôvodu podozrenia z plnenia úloh spravodajského charakteru pre Spojené štáty. Pravdepodobne v súvislosti s okolnosťami jeho emigrácie môžeme v jeho výpovediach sledovať pomerne vysokú mieru sebakritiky a prejavenie ľútosti nad svojím konaním, ktoré sám interpretuje ako nelojálne voči svojej vlasti a za ktoré si podľa vlastných slov zaslúži stanovený trest. Samotný súdny proces prebehol na začiatku roku 1982 u Vyššieho vojenského súdu v Tábora, ktorý ho odsúdil na odňatie slobody v dĺžke 4 rokov a prepadnutie osobných dokumentov a fotografií.¹⁵⁹

Ako je možné vidieť aj na vyššie zmienenom príklade, československých občanov, ktorí sa dostali do zahraničia prostredníctvom úteku cez hranice boli pre táborovou správou a pracovníkov zastupiteľských úradov západných krajín považovaní za obzvlášť cenný zdroj informácií. Počas ich výsluchov boli detailne spovedaní ohľadom okolností ich úteku, geografických podmienok, rozmiestnenia pohraničnej stráže, opevnenia hraníc a podobne.¹⁶⁰ K tomu boli často využívané aj mapy československého územia a iné názorné pomôcky. Hoci Ladislav to v svojich výpovediach nezmieňuje, v ostatných prípadoch boli tieto výpovede po príchode do utečeneckého tábora prevádzané často opakované, čo mohlo časovo pretiahnuť ich pobyt na izolácii, keďže z nej boli jedinci prepustení až po skončení výsluchov. Podobná situácia ich čakala aj na opačnej strane po návrate do Československa. Už len kvôli nelegálnej povahe ich odchodu do zahraničia sa o nich Štátna bezpečnosť mimoriadne zaujímala, no ich situácii nepomohli ani zmienené opakované spravodajské vyťaženia v táboroch. Práve kvôli tomuto opakovanému kontaktu boli automaticky podozrievaní zo spolupráce so západnými spravodajskými službami. V tomto duchu si Štátna bezpečnosť zdôvodňovala aj ich návrat do

159 ABS, sbírka Správa vyšetřování StB, vyšetřovací spis V-11664-BR.

160 ABS, fond Hlavní správa rozvědky (I. správa), reg. č. 12911/302.

Československa ako výzvednej misie pre zahraničné spravodajské služby. Vo väčšine týchto prípadov sa jedinci nevyhli trestnému postihu a aj po jeho skončení boli prostredníctvom spolupracovníkov ŠtB naďalej sledovaní.

6. Záver

Hoci fenomén reemigrácie býva najčastejšie spájaný s návratmi po skončení druhej svetovej vojny alebo s 90. rokmi minulého storočia, kedy sa do Československa vracali emigranti po páde komunistického režimu, početná vrstva navrátilcov existovala aj počas obdobia normalizácie. Tú predstavovalo podľa dostupných zdrojov najmenej 7000 obyvateľov. Títo navrátilci sa však od vyššie zmienených skupín odlišovali špecifickou situáciou, niektorí z nich sa do Československa totiž rozhodli vrátiť aj napriek hrozbe trestného postihu za nepovolené opustenie republiky na základe § 109 tr. zákona č. 140/1961 Zb., čo mohlo siahť až do výšky šiestich rokov odňatia slobody. No i tí, ktorí sa do Československa vracali pred uplynutím legálne predĺženej povolenej doby pobytu v rámci platnej výjazdnej doložky, si nemohli byť istí, že ich návrat do Československa prebehne bez problémov alebo či Štátna bezpečnosť voči nim zvolí opatrnejší prístup. No i napriek tomuto riziku sa rozhodli pre návrat domov.

Už bezprostredne po návrate ich čakalo prvé vypočúvanie príslušníkmi Štátnej bezpečnosti v mieste, v ktorom sa rozhodli prekročiť československé hranice a po ňom nasledovali ďalšie výsluchy v mieste bydliska. Pri týchto výsluchoch existovalo značné riziko, že na seba privolajú neželanú pozornosť Štátnej bezpečnosti v prípade, že zmienka nejakú spravodajsky zaujímavú informáciu. Pravdepodobne v dôsledku tohto uvedomia, ale aj iných faktorov, môžeme sledovať opakované zdôrazňovanie určitých aspektov v rámci výpovedí navrátilcov o ich živote v zahraničí. Hoci sa jednotlivé tvrdenia mohli zakladať na reálnych skúsenostiach a názoroch reemigrantov, ich pravdivosť nebola v konečnom dôsledku až taká podstatná. Dôležitejšie bolo, že boli v daných výpovediach zmienené a svojou existenciou tak dodávali legitimitu režimu prostredníctvom kritiky života v kapitalistických štátoch a súčasne skrz podporu pozitívneho obrazu Československa oslabeného početnou emigráciou československých občanov na Západ.

Svojím rozprávaním tak pomáhali vyvracať obraz Československa ako krajiny, z ktorej musia utekať jeho vlastní občania, ak chcú dosiahnuť kvalitatívne lepší život. Práve naopak, z ich životných príbehov vychádzalo ako krajina, z ktorej síce emigrujú jeho občania, ale skôr z nerozvážnosti a kvôli naivným predstavám o rozprávkovom živote na Západe. A to často pod vplyvom usadených emigrantov z Československa lákajúcich svojich spoluobčanov na výhody kapitalizmu. Zmienka o emigrantoch s negatívnym postojom voči Československu podporovala

vnímanie režimu, ktorý v západnej emigrácii videl svojho vonkajšieho nepriateľa, ale taktiež čiastočne zbavovala jednotlivých navrátilcov zodpovednosti za rozhodnutie zostať žiť na Západe. Zároveň sa na základe analýzy životných osudov navrátilcov v emigrácii ukazuje, že v dôsledku negatívnych skúseností dochádzalo k rozpadu nekritických predstáv o ideálnom živote na Západe, ktorý pred odchodom vnímali ako akési abstraktné miesto, kde sa má každý lepšie, podobne ako pozoroval Alexej Jurčák pri skúmaní neskoro socialistickej spoločnosti v Sovietskom zväze.

Pri analýze výpovedí jednotlivých navrátilcov môžeme vidieť, že aj napriek rozličným životným príbehom, vystupujú do popredia určité spoločné znaky alebo motívy, na základe ktorých je možné zostaviť typológiu reemigrantov. Medzi hlavné kritéria vytvárania tejto typológie patrila motivácia zmienená jednotlivými navrátilcami a taktiež okolnosti ich odchodu a pobytu v emigrácii. Na základe prvého hľadiska sa nám rysujú tri typy navrátilcov. A to prevažne ekonomicky motivovaní jedinci, emigranti túžiaci vidieť svet a ženy motivované rodinnými vzťahmi. Práve posledný zmienený typ vyvstáva spomedzi ostatných najvýraznejšie. Navrátilci z radov žien takmer absolútne prezentovali svoje rozhodnutie odísť, zotrvať v zahraničí a vrátiť sa do Československa skrz optiku snahy o šťastný život s partnerom, v prípade návratu o neúspešné zavŕšenie tejto snahy. Na tomto mieste sa však ponúka otázka, na koľko ich výpovede naozaj odpovedali skutočnosti a na koľko boli prispôbené tomu, čo považovali za najjednoduchšie pochopiteľný a odpustiteľný naratív. Pri pohľade na nimi rozpovedané životné príbehy sa však ukazuje, že jednotlivé naratívy slúžili skôr ako stratégia k obhajobe ich konania a nemuseli presne odpovedať ich skutočnej motivácii. S ohľadom na okolnosti odchodu navrátilcov do zahraničia nám vyvstávajú dve kategórie reemigrantov. Prvou z nich boli československí občania, ktorí sa nachádzali v zahraničí v čase príchodu vojsk Varšavskej zmluvy do Československa a pod vplyvom situácie sa rozhodli zotrvať istý čas v zahraničí. Druhou kategóriou sú jedinci, ktorí sa dostali za hranice nelegálne.

Táto práca má predstavovať príspevok do štúdia sociálnych dejín Československa v období socializmu, a predovšetkým do štúdia problematiky emigrácie, v rámci ktorej nebola tejto téme dosiaľ venovaná dostatočná pozornosť. V súvislosti s charakterom prameňov z proveniencie Štátnej bezpečnosti spočíva hlavný prínos tejto práce v zameraní sa na stratégie rozprávania životných príbehov jednotlivých aktérov, legitimizáciu a obhajobu ich rozhodnutia emigrovať a vrátiť sa neskôr späť do Československa. Práca poukazuje na to, že tieto rozprávania fungovali v dvoch rovinách, a to na figuratívnom zobrazení ich životného príbehu pred štátnymi orgánmi a zobrazení ich života pred nimi samými, ktoré tvoria viac či menej sa

prekrývajúce celky. V rámci týchto stratégií sa v rozprávaní navrátilcov ukazuje silný diskurz obete svojich vlastných emócií, ktorý je rekonštruovateľný na dôraze na spontánnu povahu ich rozhodnutia emigrovať a taktiež na vykresľovaní československých emigrantov ako pokušiteľov lákajúcich ich na predstavu skvelého života na Západe, čím navrátilci seba samých situovali do pozície obetí.

Zoznam použite literatúry a pramene

Archív bezpečnostních složek

fond Evidence emigrantů a navrátilců

fond Hlavní správa rozvědky (I. správa)

fond Organizační a vnitřní správa FMV II. díl

fond Sekretariát ministerstva vnitra III. Díl

fond Sekretariát Federálního ministerstva vnitra - právní odbor, IV. díl

fond Sekretariát ministra vnitra VII. Díl

fond Správa kontrarozvědky (II. správa)

fond Statisticko-evidenční odbor

sbírka Správa vyšetřování StB

Národní archiv

fond Předsednictvo ÚV KSČ 1966-1971

fond Úřad předsednictva vlády ČSSR

Časopisy

Mladý svět (1959-2005)

Rudé právo (1921-1990)

Dobová reflexia

ŠIMEČKA, Milan. *Obnovení pořádku*. Brno: Atlantis, 1990.

TIGRID, Pavel. *Politická emigrace v atomovém věku*. Praha: Prostor, 1990.

Sekundárna literatúra

ARENDDT, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*, new edition with added prefaces, New York: Harcourt Inc., 1985.

- BADE, Klaus J. *Evropa v pohybu: evropské migrace dvou století*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2005.
- BÁRTA, Milan. *Za časů výjezdních doložek. Nástin organizace a činnosti Správy pasů a víz federálního ministerstva vnitra v letech 1974-1989*. In: Paměť a dějiny. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2015, roč. 9, č. 3, s. 54-62.
- BREN, Paulina. *Zelinář a jeho televize: kultura komunismu po pražském jaru 1968*. Praha: Academia, 2013.
- BRETTELL, Caroline B. a James F. HOLLIFIELD. *Migration theory: talking across disciplines*. Third edition. New York: Routledge, 2015.
- BROUČEK, Stanislav; HRUBÝ, Karel (eds.). *Češi za hranicemi na přelomu 20. a 21. století: Sympozium o českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích zahraničních Čechů k domovu 29. – 30. června 1998*. Praha : Karolinum – Etnologický ústav AV ČR, 2000.
- BROUČEK, Stanislav - Karel HRUBÝ a Antonín MĚŠŤAN. *Emigrace a exil jako způsob života: II. symposium O českém vystěhovalectví, exulantství a vztazích zahraničních Čechů k domovu*. Praha: Karolinum, 2001.
- CORNER, Paul. *Popular opinion in totalitarian regimes: fascism, Nazism, Communism*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- CUHRA, Jaroslav. *Trestní represe odpůrců režimu v letech 1969-1972*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1997.
- FILÍPEK, Jan. *Odlesky dějin československého exilu*. Praha: vl. nákl., 1999.
- FITZPATRICK, Sheila. *Everyday Stalinism: ordinary life in extraordinary times : Soviet Russia in the 1930s*. New York: Oxford University Press, 2000.
- FRIEDRICH, Carl J. - BRZEZINSKI, Zbigniew. *Totalitarian dictatorship and autocracy*. New York 1966.
- GOLDMAN, Wendy Z. *Vytváření nepřítele: udávání a zastrašování ve stalinském Rusku*. V Praze: Karolinum, 2014.
- HÁJEK, Martin – HAVLÍK, Martin – NEKVAPIL, Jiří. *Narativní analýza v sociologickém výzkumu: přístupy a jednotící rámeček*. In: Sociologický časopis. Czech Sociological Review, Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2012, roč. 48, č. 2, s. 199-224.
- HANZLÍK, Jan. *Československá emigrace očima tajných materiálů*. In: Securitas Imperii. Praha: Themis, 2002, s. 269-307.
- HIRSCHMAN, Albert O. *Exit, Voice, and the Fate of the German Democratic Republic: An Essay in Conceptual History*. In: World Politics, roč. 45, č. 2, 1993, s. 173–202.
- KAELBLE, Hartmut. *The social history of Europe, 1945-2000: recovery and transformation after two World Wars*. English-language edition. New York: Berghahn Books, 2013.

- KALINOVÁ, Lenka. *Konec nadějím a nová očekávání: k dějinám české společnosti 1969-1993*. Praha: Academia, 2012.
- KALOUS, Jan. *Spis agenta. Zamyšlení nad částí zachované agenturně-operativní agentury bývalé Stb*. In: Paměť a dějiny. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2015, roč. 9, č. 4, s. 105-108.
- KOLÁŘ, Pavel a Michal PULLMANN. *Co byla normalizace?: studie o pozdním socialismu*. Praha: NLN, Nakladatelství Lidové noviny, 2016.
- KOTKIN, Stephen. *Magnetic mountain: Stalinism as a civilization*. Berkeley: University of California Press, 1997.
- KUČERA, Milan. *Populace České republiky 1918-1991*. Praha: Česká demografická společnost, 1994.
- MAJOR, Patrick. *Behind the Berlin Wall: East Germany and the frontiers of power*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- NAVARA, Luděk. *Nové příběhy železné opony*. Brno: Host, 2007.
- NAVARA, Luděk. *Příběhy železné opony*. Brno: Host, 2006.
- NEŠPOR, Zdeněk R. *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty: prolegomena k sociologickému studiu českých emigračních procesů 20. století se zvláštním zřetelem k západní reemigraci 90. let*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2002.
- OTÁHAL, Milan. *Opozice, moc, společnost 1969-1989: příspěvek k dějinám "normalizace"*. Praha: Maxdorf, c1994.
- PAŽOUT, Jaroslav. *Trestněprávní perzekuce odpůrců režimu v Československu v období takzvané normalizace (1969-1989)*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2017.
- PFAFF, Steven. *Exit-Voice Dynamics and the Collapse of East Germany: The Crisis of Leninism and the Revolution*, Duke University Press 2006.
- PREČAN, Vilém. *Charta 77: 1977-1989 : od morální k demokratické revoluci : dokumentace*. Praha: Čs. dokumentační středisko nezávislé literatury, 1990.
- PULLMANN, Michal. *Konec experimentu: přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha: Scriptorium, 2011.
- RATAJ, Jan a Přemysl HOUDA. *Československo v proměnách komunistického režimu*. Praha: Oeconomica, 2010.
- RYCHLÍK, Jan. *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu: pasová, vízová a vystěhovalecká politika 1848-1989*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2007.
- RYCHLÍK, Jan. *Devizové přísliby a cestování do zahraničí v období normalizace*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2012. Česká společnost po roce 1945.

RYCHLÍK, Jan. *Na Západ je cesta doluhá. Závěrečný akt z Helsinek a cestování československých občanů do zahraničí*. In: Paměť a dějiny, Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, 2015, roč. 9, č. 3, s. 3-14.

TOMEK, Prokop. *Okres na východě, 1960-1989: občané a nejnižší článek Státní bezpečnosti na příkladu okresu Havlíčkův Brod*. Praha: Vyšehrad, 2008. Moderní dějiny.

TÚMA, Oldřich a Tomáš VILÍMEK. *Česká společnost v 70. a 80. letech: sociální a ekonomické aspekty*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2012.

TÚMA, Oldřich a Tomáš VILÍMEK. *Pět studií k dějinám české společnosti po roce 1945*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 2008.

UHEREK, Zdeněk, Věra HONUSKOVÁ, Šárka OŠŤÁDALOVÁ a Vladislav GÜNTER. *Migrace: historie a současnost*. Ostrava: Občanské sdružení PANT, 2016.

VANĚK, Miroslav. *Obyčejní lidé--?!: pohled do života tzv. mlčící většiny : životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*. Praha: Academia, 2009.

VILÍMEK, Tomáš. *Exil a emigrace v letech 1946-1989*. In: ALBRIGHT, Madeleine Korbel a Lucie WITTLICHOVÁ. *Vzkazy domů: příběhy Čechů, kteří odešli do zahraničí (emigrace a exil 1848-1989)*

YURCHAK, Alexei. *Everything was forever, until it was no more: the last Soviet generation*. Princeton: Princeton University Press, 2006.

ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, Zlatica. *Undaunted by exile!: to the victims of religious, political, national and racial persecutions in Central Europe between the 16th and 20th century with an accent on the Czech lands*. Prague: Historický ústav, 2015.

Dobová legislativa

Zbierka zákonov (dostupná na <http://www.sbcz.cz/>)

Internetové zdroje

Maják speciál (1986) – Neškodný kontraband (p.1/2). In: Youtube [online]. 15.04.2010 [cit. 2019-03-23]. Dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=2jnF6AIRqL0>

Ženevská konvencie (dostupná na <http://www.osn.cz/dokumenty-osn/soubory/uprchlici.pdf>)[cit. 2019-03-21]

Závěrečné práce

ANDĚLOVÁ, Kristina. *Imaginární vnější svět: obraz "Západu" v československé společnosti v období přestavby* [online]. 2011 [cit. 2019-03-24].

KLEINOVÁ, Nikola. Emigrace z komunistického Československa a Češi v Dánsku [online]. 2013 [cit. 2019-03-06].

SPEJCHAL, Petr. *Strategie přežití během genocidy ve Rwandě 1994* [online]. 2008 [cit. 2019-03-27].

VRBA, Jakub. *Uprchlíky tábor Traiskirchen mezi šedesátými a osmdesátými lety dvacátého století* [online]. 2013 [cit. 2019-03-24].

Prílohy

Príloha č. 1

Počty občanov, ktorí sa vrátili do ČSSR

Od r. 1968 do konca r. 1971	3241
1972	637
1973	1371
1974	143
1975	179
1976	207
1977	150
1978	198
1979	187
1980	188
1981	232
1982	192
1983	222
1984	185
1985	196
1986	216
Súhrn	7744

Zdroj: ABS, *fond Správa pasů a víz, Mimořádná porada MV ČSSR s náměstky konaná dne 23. 2. 1987, Č.j. KM-002/3-87, Tabulka č. 3a.*

Príloha č. 2

Národnostné zloženie navrátilcov

Národnosť	Počet navrátilcov
Česká	51
Slovenská	46
Maďarská	1
Nemecká	1
Francúzska	1

Zdroj: ABS, *fond Evidence emigrantů a navrátilců.*

Príloha č. 3

Vekové zloženie navrátilcov

Vek	Počet navrátilcov
Do 18 rokov	7
18-30 rokov	56
31-40 rokov	20
41-50 rokov	11
Od 51 rokov	6

Zdroj: ABS, *fond Evidence emigrantů a navrátilců.*

Príloha č. 4

Vzdelanie navrátilcov

Dosiahnuté školské vzdelanie	Počet navrátilcov
Základné	40
Stredoškolské / Odborné	45
Vysokoškolské	15

Zdroj: ABS, *fond Evidence emigrantů a navrátilců.*

Príloha č. 5

Dĺžka pobytu navrátilcov v zahraničí

Dĺžka pobytu	Počet navrátilcov
Do 6 mesiacov	37
0,5-2 roky	32
3-4 roky	22
Od 5 rokov	9

Zdroj: ABS, *fond Evidence emigrantů a navrátilců.*

Príloha č. 6

Krajiny, z ktorých sa československí občania vracali

Štát	Počet navrátilcov
Austrália	6
Nemecko	32
USA	11
Kanada	11
Rakúsko	23
Švajčiarsko	5
VB	2
Maroko	1
Francúzsko	4
Taliansko	4
Švédsko	1

Zdroj: ABS, *fond Evidence emigrantů a navrátilců*.